

ЧИ ЧКАЙРИН ТІВАРАР

АБУР ГЫКИ ЧИРНА КІАНЗАВА?

Чкайрин тіварарикай кхьин садбур патал дебдиз элкьвенва. Пешекарри хьиз, топонимика вуч ятІа бегьемдиз тийижир са бязи ксарини эхиримжи йисара лезги хуьреринни шегьеррин тіварариз акатайвал баянар гузва. Гила КцІарин сифте тівар "Къейсери", Гиярин тівар "Куяр", Ахцегин тівар "Ахцагьер" хьайиди я лугьузвай алимарни пайда хьанва. Садбуру Яргундикай "Ярвун", Калунхуьруькай "Кіеленхуьр", Ційихуьруькай "Зейхур", Гадаційихуьруькай "Гада зейхур", Уьнуьгьуькай "Анихъ", Кьуьхуьрдикай "Кьуьгьуьр", Ціуру Худатакай "ЦІару Худат", Нигьирдикай "Дустаир" авунва. Чи хуьрерин тіварар и саягьда чІурзавай са бязи ксар гьелени халисан лезги тіварариз маса чІаларин куьмекдалди баянар гуз алахъзава. Гьатта лезги чІалахъ галаз са алакьани авачир эвенг, испан, француз чІаларикай "менфят къачуна" чи чкайрин тіварар "ачухарзава." Ихьтин къундармаяр арадиз гьизвай ксари анжах савадсуз тирвилляй ваъ, гьакІни къасухдай чи чІал, чи тарихдин гелер чІурзава. И ксариз чка атунивай кутугай жавабар гана кІанзава ва и макъалани гьавилляй къелемдиз къачунвайди я.

ВИРИ ПАТАРИХЪАЙ ФАГЪУМ ИЙИН

КІвенкІве чкайрин тіварар вуч ятІа бегьемдиз тийижиз топонимикадихъ галаз машгьул жезвай ксариз и илимдикай лугьун. Грек чІалалди "топос" гафуни "чка", "онома" гафуни "тівар" хьтин манаяр гузва. Топонимика чкадин тіварарикай рахазвай илим я. Санлай топонимикади умуми илимда гьихьтин чка къазватІа, гьелелиг къетІидиз тайинарнавач. Са бязи алибри топонимика тарих илимдин са хел, муькуьбуру географиядин хел, чІалан алибри ономастикадин хел яз гьисабзава. ЧІалан алибри адаз гьатта "Топономастика" хьтин тіварни ганва. Эхиримжи йисарин ахтармишунрилай гуьгьуьниз алимар ихьтин къарардиз атанва: Топонимика пуд илимдин - тарихдин, географиядин ва чІалан илимрин бинедаллаз арадиз атанвай цІийи илим я. Ибурукай сад квачиз топонимар бегьемдиз чириз жедач. Амма им акІ лагьай чІал туш хьи, топонимар чирун патал и пуд илим бес я. Са гафни авачиз, топонимика маса илимрихъ галазни алакьада ава ва чкайрин тіварарихъ гелкъевезвай ксари герек тирла гьа илимрикайни менфят къачуна кІанзава.

Аквазвайвал, топонимар чирун гзафни-гзаф зегьмет алай кар я. И кар кьиле тухун патал къулай шартІар, талукъ карханаяр, цІудралди кьил акьуддай ксар герекзава. Лезги халкьдин са пай яшамиш жезвай Дагьустан Республикада топонимар чирдай кьилди идара авач. И кардихъ машгьул хьун патал республикадин илимдин меркезда кьилди отделни кардик кутунвач.

Гьавилляй ина чкайрин тіварар илимдин рекьелди чирзавай ксар тімил ава. Виш агьзурралди лезгияр яшамиш жезвай Азербайжанда лагьайтІа, 32 йис я топонимар кьилди чириз. 1973-йисуз Республикадин Илимрин Академиядин Географиядин Институтда топонимар чирдай отдел кардик кутуна. Амма ина кьилди лезги топонимар чирдай ксар авач. Гьавилляй Дагьустанда хьиз, Азербайжандани чи чкайрин тіварар ахтармишун гзаф четин я. ЯтІани гьилер хьуьчІуьк кутуна, "цавай аватуй, сиве гьатуй" лагьана виже къведач. Чна чи чкайрин тіварар чирун патал ара датІана вири алахъунар авуна кІанзава. Бес и кар гьикІ кьилиз акьудда?

Топонимар чирун патал кІвенкІве гьа чкадин топографиядин картадихъ, иниз талукъ тарихдинни географиядин чешмейрихъ галаз таниш хьун, гьакІ чкадин халкьдин чІал чир хьун чарасуз я. Гьилик авур материалар хьсандиз чирайдалай гуьгьуьниз картотекадал бинеламиш хьана гьа чкадин топонимрин гафарган туькІуьрун герек я. И гафарганда агьадихъ галай къейдер авуна кІанзава: объектдин тівар, ам авай чка, этимологический термин, топонимдин этимологиядин ва этиологиядин гьакьиндай малумат. Илимдин рекьелди чкайрин тіварар са шумуд группадиз пайна чирайтІа хьсан я: 1) "Тіварар географиядин объектрихъ галаз алакьалу тир топонимар. 2) Чпин тіварар биологиядин объектрилай къачунвай топонимар. 3) И кьве группадихъ галаз алакьалу туширбур, яни къетІен, метафорический, анемонимический ва маса топонимар. 4) Топонимар - мигрантар. 5) Пал топонимар. Сад лагьай группадик акатзавай топонимар, яни ойконимар (агьалияр яшамиш жезвай чкайрин тіварар), гидронимар (цин объектрин тіварар), оронимар (дагьларин тіварар) этиологиядиз килигна чирна кІанзава ва икІ къалуриз жеда: а) кьилди ойконимрикай ва гидронимрикай арадиз атанвай ойконимар, оронимрикай туькІвенвай гидронимар; б) кьилди гидронимрикай, ойконимрикай, оронимрикай арадиз атанвай гидронимар; в) кьилди оронимрикай, ойконимрикай, гидронимрикай арадиз атанвай оронимар.

Кьвед лагьай группадик акатзавай чкайрин тіварарни этиологиядиз килигна чирна кІанзава: а) чеб этнонимрикай (тайифайрин ва халкьарин тіварарикай), патронимрикай (бубайрин тіварарикай), антропонимрикай (инсанрин хсуси тіварарикай), зоонимрикай (гьайванрин тіварарикай), фитонимрикай (инсанрин кІватІалрин, къебилейрин тіварарикай) арадиз атанвай ойконимар; б) этнонимрикай, патронимрикай, антропонимрикай, зоонимрикай, фитонимрикай арадиз атанвай гидронимар; в) этнонимрикай, патронимрикай, антропонимрикай, зоонимрикай, фитонимрикай туькІвенвай оронимар.

Пуд лагъай группадик акатзавай чкайрин тварар виликанбурулай тафа-ватлу я, абур и группайрихъ галаз алакъалу туш ва гъавилляй и топонимар чирдай рекъерни тафаватлубур хъунухъ герек я. Ихътин рекъер къалуриз жеда: а) рангуниз килигна чара авуна кланзавай топонимар: Яру дагъ, Яру клунтI, Ярукъвалар, Яру накъва авай тахта, Яру къил, Яру къилин там, Яру руг, Яру руквадин чархар, Йыры муьгъ, Йеры цинер, Йары цына булах, Лацар, Лацад гуьне, Лацу пел, Лацу яд, Лацу къванар кам, Лацу ргар, Лацу къветI, Чулав юг, Чулав булах, Чулавар, Чулав сув, Чулав шим, Чулав рук, Чулав цIар (дагъдин тIвар), Вили сурар, Вили чархал алай никлер, Вили кIвенкIвер, Экуь булах, Хъипи руквар чил ва мсб. Гъа инал лагъана кIанда хъи, Къиблепатан Дагъустандай ва Кеферпатан Азербайжандай мисал яз гъанвай и чкайрин тIварар авайвал ганва. Вучиз лагъайтIа топонимар дегишарна виже къведач ва абур чкадин халкъдин меце авайвал къелемдиз къачуна кланзава; б) дадуниз килигна чара авуна кланзавай топонимар: КIуь вир, Къелен цин булах, УькIуь руквад кIам, Мелен къван (къел квай къван), Къел гудай тIул, ЦIуьруьр (ЦIуь вир, Вили Хъартасрин хуьре), ЦIуь яд квай кIам, Шур булах, Ширин булах, Ширин яд ва мсб; в) уьлчмедиз, гъвечи-чIехивилиз килигна чара ийизвай чкайрин тIварар: ЧIехи кIам, ЧIехи клунтI, ЧIехи хандакIар, ЧIехи сырар, ЧIехи ачI, ЧIехи гирве, ЧIехи пIир, ЧIехи яйлах, ЧIехи мурз, ЧIехи легъв, ЧIехи тIул, Гъвечи клунтI, Гъвечи веькер, Гъвечи тIул, Гъвечи пIир, ГъучIи тIул, Гъвечи яйлах, Яргъи кIам, Яргъи чIур, Яргъи никлер, Яргъи гуьне, Яргъи син, Яргъи синин гуьне, Яргъи чарх, Яргъи лягъв, Яргъи чIутхвар (булахдин тIвар), Яргъи кIапIал, Яргъи вирын тIул, Яргъи лекъвер, Къакъан пел, Къакъан син, Къакъан клунтI, Гъяркъуь рекъин пел, Дегърин кIам, Дегърин вир ва мсб.

Къуд лагъай группадиз талукъ топонимар агъалиди маса чкадиз куьч хъайила вич яшамеш жезвай цийи чкадиз гузвай куьгъне тIварар я. Месела: Лацар, КIелет (Къаладжух), Куьснет, Хуьрел, Аваран, Алпан, Зизик, Испик, ЛукIар, Самур, Уружба, ЦIелегуьн, ЦIийихуьр, Смугъул, Къучагъ, "Пигъир, Филер ва мсб. Ихътин лезги хуьрер Дагъустандани ава, Азербайжандани.

Вад лагъай группадик лал топонимар акатзава. Ибур гъеле чпин мана бегъемдиз ачухариз тахъанвай, хъсандиз чир тавунвай, чпикай гимандал, гипотездал бинеламиш хъана баянар ганвай топонимар я. Гъа ихътин методика кардик кутадайла маса жигъетарни фикирда къуна кланзава. Месела, лезги группадик акатзавай халкъари чпин чкайриз ганвай тIварар. Чи умуми чIал сад тирвилляй вири лезги чIаларин топонимарни санлай чирна кланзава. Гъайиф къведай кар ам я хъи, чи алумри и месэла рикIелай ракъурнава. Санал, къвалав яшамеш жезвай лезги халкъарикай агъулар, рутулар, цIахурар, табасаранар, арчияр, хинелугъар, къирицIар, будугъар, жекар, гъапутар, удинар галачиз анжах лезгийар яшамеш жезвай чкайрин тIварар чирзава. Бес муькуь лезги халкъарин топонимар ни чирна кланзава? Акл къан хъи, чун Шагъ дагъдиз мукъва хуьрера къекъезва. Шагъ дуьз гирведилай къил кутуна Хиналугърин хуьре къван экIя хъанвай, вичин яргъивал 7 километр тир са дередал дуьшуьш жезва чун. Анин тIвар вуч я? Къаз такъуна, чир тавуна алатдани? Мумкин туш. И чIехи дередин тIвар "Цехуамиш" я. Хиналугъ чIалалди "регъв". Ина гъа ихътин тIвар алай гъвечи вацIни ава. Гъа икI, чакъ къирицI, будугъ, жек, гъапут, цIахур, удин, агъул, рутул, табасаран чIаларални чкайрин тIварар ава. Абур чирун чи буржи я.

ТахъайтIа, чарабур шерик жеда а тIварариз...

Мад са месэладикай лугъун. Лезги топонимар чирдайла тек са Дагъустандин ва Азербайжандин лезгийар яшамеш жезвай чилер фикирда къуна виже къезвач. ГъакI Урусатда, Къиргъизистанда, Туьркияда, Иранда, Афгъанистанда ва маса уьлквейрани лезги хуьрер авайди фикирда къуна кланзава. Месела, Къиргъизистанда авай I0-дав агакъна лезги хуьрерин тIварар къедалди гзафбуруз чизвач. Тарих тирвал чапхунчийри агъзурралди лезгийар къецепатан уьлквейриз куьчарайди ва чи чилерал маса халкъар гъайиди фикирда къуна кланзава. И къвед лагъай процесс къиле фидайла, чи гзаф топонимарни дегишарнава.

Тарихдин чешмейрани чи гзаф хуьрерин, шегъеррин ва маса чкайрин тIварар дегишарна грек, латин, араб, фарс, туьрк, азербайжан, урус чIаларив къадайвал кхъенва. ГъакI Дагъустанда урус ва Азербайжанда азербайжан чIаларалди азим лезги топонимрин транскрипция дуьз ганвач. Иллаки алатай асирдин 60-70-йисара маса чIаларалди чи цIудралди топонимар лезги чIалан алумрин фикирар къаз такъуна, акатайвал кхъенва. Гъавилляй чи чкайрин тIварар вири патарихъай фагъумна, илимдал бинеламиш хъана чирна кланзава.

Топонимикада ойконимри (инсанар яшамеш жезвай чкайрин тIварари) махсусчка къазва. Лезги шегъеррин, хуьрерин, поселокрин, убайрин, къишлахрин, къазмайрин, ятахрин тIварар чирун патал эхиримжи йисара чи алумри, къил акъуддай ксари, пешекарри мадни пара алахъунар ийизва ва и рекъяй са къадар агалкъунарни къазанмишнава. ЯтIани гзаф чIавуз и кар акатайвал къилиз акъудзава ва чIехи татугайвилериз рехъ гузва. Къилди чи хуьрерин тIварар чируникай лугъуз кланзава.

"КВАХЪАЙ" ХУЪРЕРИН ГЕЛЕР

Са шумуд йис инлай вилик са алумди "чпин тIварар картада амачир, квахъанвай къадим хуьрерик гелкъвен герек туш, абурун гелерни амайди туш" лагъана кхъенвай. Вич лезги ятIани ада чи тарих кIурурихъ кутавай. Са шумудра суьгъбет авурдалай гуьгъуьниз ада вич ягъалмиш тирди хиве къуна. Гъавилляй аз цийи къилелай а касдин тIвар къаз кланзавач. Эхиримжи йисара чи тарихчийри, чIалан

алимри кхьена чапдай акъудзавай ктабри мад гъилера субутзава хьи, лезгийрин тарих къадимди я ва абурун гелер квахьдайбур туш.

Чи хуьрерин тварар ахтармишун патал сур члаварин, юкван асиррин ва алай аямдин чешмейрикай менфят къачуна кланзава. Са гафни авачиз, абур вири гъилик авуна там сиягъ туйклуьрун мумкин туш. Гъавилляй чаз малум тир чешмейрикай лап чарасуз тирбур риклел жкин. Къадим авторрикай чи эрадал къведалди II виш йисуз Полибия вичин "Умуми тарих", чи эрадал къведалди I виш йисуз Тит Ливия "Рум шегьер эцигай тарих", Страбона "География" (I7 ктаб), чи эрадин I виш йисуз Гай Плиний Секунда "Небии тарих", Помпий Мелади "Чилерин акунар", Плутарха "Уьмуьрдин паралел акунар", Корнелий Тацита (55-II7 йй.) "Анналах", Клавдий Птолемя (70-147 йй.) "Географиядин регьбервал", Дион Кассиди (II виш йисан эхир - III виш йисан эвел) "Румдин тарих", византияви Стефана (III-IV в.й.) "Тайифайрин гъакъиндай" ктабра лезгийрикай ва абурун чилерикай са къа-дар малуматар ганва. Идалай гъейри чи эрадал къведалди Эротосфена, Метродор Скепскийди, Помпеи Трога, Гипсикрата, чи эрадин IV виш йисара Квинт Курций Руфа, Секст Юлий Фронтини, Светоний Транквилла, Люций Анней Флора, Аппиана, Дионисий Перизгета, Марк Юниан Юстина, Юлия Солина, Аммиан Марцеллиана, Ипполит Портскиди, машгъур географ Приециана ва маса авторрини чпин эсерра лезгийрикай ва абурун чилерикай са къадар делилар гъанва.

Чи къадим уьлкве тир Алупандин (Къавкасдин Алпаниядин) чилерикай, адан шегьеррикайни хуьрерикай малуматар къадим ва юкван асиррин кар-тайрани гъатнава. Гъелелиг алимриз малум тир картаирин арада лап къа-димди Агриппа вичин яран буба тир император Августа (чи эрадал къведалди 27-йй. - чи эрадин 14-йй.) менфят къачун патал туйклуьрай карта я. Амма и карта чав агакънавач. Чи эрадин II асирда Клавдий Птолемя туйклуьрай картада Гъэр (Самур) ва Кае (Кцлар) вацларин, Кае гъуьлуьн патав гвай са бязи лезги шегьеринни хуьрерин тварар гъатнава. А тварар ибур я: Чур, Йаргу, Алам, Касан, Гелен, Гел, Келе, Лаца, Цлух. Ада Алупанда Кае гъуь-луьз виридалайни мукъва хуьр Алам (гилан Ялама) тирди къалурнава. Са бязи чешмейра, месела араб авторрин эсерра VII асирда Алам шегьер тирди къейд авунва. Санлай юкван асирра лезгийрихъ Алам твар алай пуд хуьр хъанва. Гъатта XX асирдин эхирралди а хуьрерал I-Ялама, 2-Ялама, 3-Ялама хътин тварар алай.

Румвийри III-IV виш йисара члугур картаирикай сад 1500-йисуз Конрад Певтингераз жагъана. Алимри ам IV асирда румви географ Касториди туйк-луьрайди я лугъузва. И картани чи чкайрин тварар чирун патал гзаф герек-луди я. Гуьгъуьнлай, яни VII виш йисуз Аноним Равенскиди арадиз гъайи "Космография" ктабда Алупандин са къадар топонамар гъатнава.

Картайрикай рахадлай I Петран тлалабуналди 1728-йисуз И.Г.Гербера ва гуьгъуьнлай К.С. Максимовича туйклуьрай Лезгистандин картаяр рик-лел хкун тавуна виже къведач. Урусрин императорди чун яшамиш жезвай чилериз "Лезгийрин уьлкве" лагъанай ва 1716-йисуз са бязи крар къилиз акъудун патал А.Волынски Лезгистандиз ракурнай. Ада къве йисан къене лезгийрикай, абурун тарихдикай, ацукъун-къарагъуникай, хуьрерикай малуматар гъазурна I Петрав агакъарнай. 1810-1840-йисара урусрин генералри чпин рапортра ва маса документа лезгийр Къавказда пачагъдин къушунрин аксина виридалайни виклегъдиз женг члугвазвай халкъ тирди къалурнай. Гъавилляй лезгийр муьтлуьгъарун патал абур яшамиш жезвай чилер хъсандиз чирна кланзавай. И кар къилиз акъудай урус генералри 1847-йисуз Лезгистандин вири хуьрер къалурнавай военный карта арадиз гъанай. Юкван асиррин чешмейрикай Фавстос Бузандан "Арминиядин тарих" ва Мовсес Хоренацидин "Арминиядин тарих", алпан тарихчи Моисей Къакъанкъатвацлвидин "Агъвандин тарих" ктабра, гуржи автор Леонти Мровелидин (XI в.й.) "Картлидин пачагърин уьмуьр" хроникада, гъакI гуржийрин "Картлис цховреба" ктабда, Мхитар Гошан "Алпан хроникадани" чи са бязи чкайрин тварар гъатнава. VII-XII виш йисарин араб авторрикай Ибн Асам ал-Куфидин, ал Балазуридин, Абу Жафер Мугъаммад Ибн Жарир ат-Таба-ридин, Ибн ал-Асиран, ал-Мукъаддасидин, ал-Масудидин, Абу Исгъакъ Ибрагъим ибн Мугъаммад ал-Фариси ал-Истагъридин, Ибн Гъаукалан, Йакъут Гъамавидин ва масабурун эсеррани лезгийрикай ва абурун чилерикай гзаф малуматар ава.

Гъа инал лагъана кланда хьи, чи халкъдин тарих чирзавай ксар ара-ара араб чешмейрикай менфят къачузватлани, фарс чешмейр риклелай ракурнава. И чешмейра лагъайтла, чи тарихдин гелер генани пара ава. А.Т.Сардаваран "Тарих -е- Незами ва сийаси-йе доване Надершагъ-е Афшар" ктаб ва Урусатдин Къецепатан Сиясатдин Архивди (АВПР) къалурнавай фарс чешмейр мисал яз гъиз жеда. Ибурулай гъейри чи чилерикай чирвилер гузвай юкван асиррин чешмейрик лезгийриз ва Дагъустандиз талукъ "Мазадин тарих", "Ахты-наме", "Абуслиман тарих", "Дербент-наме", "Тарихи Дагъустан", "Ширвандин ва Дербентдин тарих" хътин къиметлу ктабарни акатзава.

XIX асирда румвийрин, греклин, латинрин къадим авторрин са къадар эсерар урус члалаз элкьуьрна. Абурукай агъадихъ галай къве чешмедикай менфят къачун иллаки важиблу я: I. Ган К.Ф. Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и о Кавказе. СМОМПК, т. IV-IX, 1884-1890; 2. Латышев В.В. Известия древних писателей (греческих и латинских) о Скифии и о Кавказе, т. I-II, СПб., 1893-1906.

Эхиримжи пуд виш йисан къене чи халкъдикай, чи чилерикайни чкайрин тварарикай гегъеншдиз малумат гузвай чешмейрин къадар мадни пара хъана. Гъабурукай яз, И.Г.Герберан "Известия о находящихся с западной стороны Каспийского моря между Астраханью и рекою народах и землях в

1728 г." тIвар ганвай, 1760-йисуз чап хъайи очерк, академик Н.А.Гюльденштедтан 1819-йисуз Москвада акъатай "О Лезгистане или Лезгинии и о лезгинцах" ктаб, А.А.Неверовскийдин 1848-йисуз чап хъайи "Краткий исторический взгляд на северный и средний Дагестан в топографическом и статистическом отношениях до уничтожения влияния лезгин на Закавказье" эсер, XVIII виш йисан алпан тарихчи, католикос Есаи Гъасан Жалалаян "Алпан уьлкведин куьруь тарих (1702-1722)", XVIII виш йисан урус тарихчи академик П.Г.Буткован "Лезгины", барон П.К.Усларан 1881-йисуз Тифлисида акъатай "Древнейшие сведения о Кавказе", Азербайжандин алим Абаскъули агъа Бакиханован "Гуьльустани Ирем", лезги алим Гъасан Алкъвадарвидин "Асари Дагъустан" ктабар къалуриз жеда. XX асирда чап хъайи И.И.Пантюхован "Лезгины" (Тифлис, 1901) ктаб, К.Ф.Ганан "Первый опыт объяснения кавказских географических названий" (СМ ОМ ПК, Вып. 40. отд. III. Тифлис, 1909. с. 80-125) очерк, М.М. Ихилован "Кубинские лезгины" (Махачкала, 1957) ва "Народности лезгинской группы" (Махачкала, 1967) тIварар алай ктабар, Л.И. Лаврован "Лезгины" тIвар алаз 1955 ва 1960-йисара чап хъайи къве очерк, Л.Б.Панекан "Жилище лезгин" (Материалы по этнографии Грузии, вып. IX. Тбилиси, 1957) макъала, К.В.Треверан "Очерки по истории и культуре Кавказской Албании" (М.-Л., 1959), Х.Х. Рамазанован ва А.Р.Шихсаидован "Очерки истории Южного Дагестана. К истории народов Дагестана с древнейших времен до начала XX века" (Махачкала, 1964) ктабар, С.С.Агашириновадин "Поселения лезгин в XIX-начале XX века" (Ученые записки ИИЯЛ, т. VI. 1959) макъала ва "Материальная культура лезгин" (XIX-начало XX в.)" (М., 1978) ктаб, къарви алим, тарихдин илимрин доктор Абидулла Оружеван "Археологические раскопки на раннем средневековом памятнике Гурсанпель (Кусарский район) и Салмантепе (Кубинский район)" тIвар ганвай эсерар (Сб. АЭИА. Баку, 1979) ва археологиядиз талукь маса эсерар, Р.М.Юзбашеван, К.Г.Алиеван ва Ш.М.Саадиеван "Азербайжандин географический тIварар" (Баку, 1972, азербайжан чIалалди), С.М.Моллазадедин "Топонимия северных районов Азербайджана" (Баку, 1979), Ж.А.Халилован, Къ.О.Къошкъарлыдин, РБ.Аразован "Археологические памятники северо-восточного Азербайджана" (Баку, 1991) тIварар алай ктабар чи чкайрин тIварар чирун патал гереклу чешмеяр я.

Гъа ихътин чешмейрикай яз профессор Р.И.Гъайдарован 1963-йисуз чап хъайи "Лезги хуьрерин тIварар" макъаладикай, 1996-йисуз адан Магъачкъалада урус чIалалди акъатай "Лезги ономастикадиз гъахъун" ктабдикай, профессор А.Г.Гуьлмегъамедован "Хуьрерин тIварар халкъдин тарих я" ("Цийи дуйнъа" газет, 1968-йисан 17-март) макъаладикай, профессор Я.Яралиеван "Алупанская (кавказско-албанская) письменность и лезгинский язык" (Магъачкъала, 1995) ва ада Н.О.Османовахъ галаз санал кхъенвай "История лезгин. Пелазги. (III-II тыс. до н.э.) т.Г (Москва, 2003) ктабрикай, М.Меликмамедован "Лезги тIвар алатIа..." (Магъачкъала, 1991) ктабдикай, Х.Н.Ханмагомедован 2000-йисуз "Кавказский вестник" журналда чап хъайи "РагъэкъечIдай патан Къавкасдин са бязи топонимрин гъакъиндай" макъаладикай, Медетхан Бедирханован 1991-1997-йисара газет ва журналрин чинриз акъатай макъалайрикай ва эхиримжи йисара чап хъайи маса авторрин са бязи макъалайрикайни менфят къачуна кIанзава.

Гъа икI, хъсандиз менфят къачуртIа, винидихъ тIварар къунвай чешмейрай чаз лезги хуьрерикай гзаф делилар гъатда. КIвенкIе чи къадим хуьрер гъихътинбур тиртIа рикIел жкин. Арабрин тарихчи Абу Йусуф Йакъут ал-Гъамавиди (1179-1229) вичин "Муджам ал-Булдан" ктабда кхъенай: "Лекзрин (лезгийрин - М.М.) уьлкведин агъалияр муькуьбурулай о кардалди тафаватлу я хъи, къадардал гъалтайла абур виридалайни пара я, иер кIалубар авай, мягъкем бедендин сагълам инсанар я, абурун хуьрер къалин я, хуьрерин арада гъамиша алакъа ава". И фикир маса араб авторрини тестикъарзава. Фарсарин XII асирдиз талукь географиядин чешмейра Лезгистан чIехи ва пара хуьрер авай уьлкве хъиз къалурнава.

Лап къадим чешмейра (чи эрадал къведалди V - чи эрадин III виш йисар) лезгийрин Ахцагъ, Къурагъ, ЧIур, Къаркъар, Касан, Къаркъаран, Гелан, Гелда, Ракъин, Чепекъ, Хъилер, Гияр, Алам, Йаргу, Пел, Къвепеле, КIеле, Билисан, Цри, Мийсар, ЧIанакъар, Къай хътин шегъерринни хуьрерин тIварар гъатнава. Амма а тIварар гъам къадим авторри чпин чIаларив къадайвал кхъенвайвиляй, гъамни урус чIалаз элкьурдайла гзаф дегишвилер къиле фенва. Гъавиляй Къурагъ - Кераун, Къаркъаран - Гогарен, Ракъин - Раги, Чепекъ - Джекебек, Гияр - Гуар (Куар), ЧIанакъар - Чанакъар, ЧIур - Чор (Чола), Билисан - Билистан хъиз кхъенва ва икI мад.

Юкъван асиррин чешмейра лезги хуьрерин тIварар генани пара ава. Амма гъабурун транскрипцияни халис лезги гафарилай гзаф фаркълу я. Месела, Моисей КъакъанкъатвацIвидин "Агъвандин тарих" ктаб урус ва азербайжан чIалариз элкьурдайла чи хуьрерин тIварарикай Къацу - Къакъу, КъетIенхуьр - Адегер, ГелмецI - Гоменк, Уьруькан - Урекан, ЦIрхар - Срхари, ЦIахуран - Дасхуран, Кис - Гис (Киш), Хуьруькъ - Хрук, Муьшкьур - Маскут (Мускур), ЦIугъар - Согъар, Цазпатан - Сазбадай, КIелет - Калсет, Къвекам - Гегам, КъакъанкъатвацI - Каганкатук, МитIрис - Метриса, Давдакъан - Дивдикан, МатIалис - Маталис хъиз кхъенва. Са анжах Члах хуьруьн тIвар авайвал къалурнава. XII асирдин автор Мхитар Гошан "Алпан хроника" тIвар алай кIватIалдин урус ва азербайжан чIаларалди акъатнавай текстерани чи хуьрерин тIварар кхъидайла татугайвилериз рехъ ганва. Ина Къавгъпел - Хавхаберд, Къакъ - Гак, Дивахуьр - Дивахур, ЦIерик - Чарек хъиз кхъенва.

Юкъван асиррин араб чешмейрикай гегъеншдиз рахана кIанзава. Винидихъ тIварар къур араб авторрин ктабра, гъакIни X-XIII асирриз талукь маса араб чешмейра цIудралди лезги хуьрерин

тварар дуьшуьш жезва. Араб члалав кьадайвал кьелемдиз кьачунвай и тварар урус ва азербайжан члалариз элкьурнавай араб чешмейра икь кьалурнава: Мускур (Муьшкьур), Келей Сувар (Сувар келе), Курмуг (Кьурмух), Келе (Келе), Калабад (Келепад), Бел (Пел), Курхур (Куьрхуьр), Сурхур (Сурхуьр), Дутхур (Дутхуьр), Харак (Харакь), Санкар (Санкьар), Каланкатус (Кьакьанкьатвац), Кавазин (Кьвесин), Хасар (Хьацар), Дугур (Дуьгуьр), Каркала (Кьаркьаркеле), Зарах (Зутаргь), Камсул (Клемцуьл), Кунтар (Кунтлар), Ганех (Уьнуьгь), Курейш (Кьуруш), Салар (Цлар), Шандаг (Шандагь), Укун (Шкун), Каркар (Гарагьар), Кала (Келет), Сахар (Црхар), Кадал (Квардал), Гак (Кьакь), Кутал (Кьудял), Сурух (Цруругь), Сур (Цур), Калагь (Кьилагь) ва икь мад.

Гьа ихьтин чешмейра чи хуьрерин тварар члуруз кьенвайлия са бязи авторри абуруз чпис кландайвал баянар гузва. Месела, дегь члавара Кьубадин чилерал хьайи Эмирвар, Кьиливар, Хылавар хьтин кьадим хуьрерин тварар кьадайла, эхиримжи кьве топоним Килвар ва Шилавар хьиз кьалурзава. Гуя и тварар фарс члалан "келе" хьтин мана гузвай "вар" топоформантди арадиз гьанвайди я. (А.С.Сумбатзаде. Азербайджанцы - этногенез и формирование народа, Баку, 1990, с. 74). Бес фарс члала "кьили" ва "хыла" вуч я? Жаваб гуз жезвач, вучиз лагьайтла а члала ихьтин гафар авач. Муькуь патахьай, археологиядин амуькьайрини анра ихьтин келеяр хьайиди тестикьарзавач. И топонимар анжах лезги гафарикай арадиз атанвайбур я: Эмирвар (Эмиран + вар), Кьиливар (Кьилин + вар), Хылавар (Хылан + вар). Пуд лагьай ойконим лезгийрин хьел тайифадин тварцихь галаз алакьалу я. Кцлара исятдани и тайифадин твар алай хуьр ава: Хылар.

А.С.Сумбатзадеди гьакл Нуран ва Камарван хьтин лезги хуьрерин тварарни фарс члалан "ан" ва "ван" формантри арадиз гьанвайди кьхизва. (Винидихь кьалурнавай чешме, ч. 74). Са гафни авачиз, чи чилерал фарс ономастикадин гелерни дуьшуьш жезва. Амма им чкадин топонимриз са кьиликай фарс члалан куьмекдалди баянар гана кланзава лагьай члал туш. Фарс члала "ан" формантди "гзафвал", "ван" формантди "квал" хьтин манаяр гузва. Гьавилляй и ойконимриз фарс формантри куьмекдалди баянар гун дуьз туш. "Нуран" ойконим лезгийрин кьадим идионим тир "Нур" гафуникай ва лезги члалан "ан" формантдикай арадиз атанва: Нур + ан. Им гьаклни чи члалан талукьвилдин падеждин форма я: нин? - Нуран. Камарванни халис лезги гафарикай арадиз атанвай ойконим я: Камар + ван (Камарин ван, Камарван).

Гьа инал чи хуьрерин тварар санлай - а, - агь, - агь, - аз, - ал, - ан, - ах, - ахь, - аргь, - ет, - ик, - ил, - ин, - ит, - итI, - игь, - мух, - рух, - ух, - угь, - ун, - ут, - ук, - ул, - ур, - уз, - уьгь, - уьл, - уьтI, - цугь, - ых, - э, - эгь, - эз, - эл, - эн, - эргь хьтин формантри арадиз гьанвайди рикелай ракуьрна кланзавач.

Ибурукай са кьадар формантри ва гзафвилдин кьадардин - ар аффикс-ди чи хуьрерин тварар чи члалан везинлувилив кьадайвал, рифмадалди туькьурдай мумкинвал ганва. Ихьтин кьве слогдикай ибарат цудралди ойконимар мисал яз кьалуриз жеда: 1) Миграгь, Арагь, Кварчагь, Чирагь, Ярагь, Хутаргь, Сугьрагь, Зутаргь, Цаваргь ва мсб. 2) Ругун, Яргун, Куркун, Рухун, Кьужун, Шурун, Бургун, Кркун, Кучун, Ушкун, Урсун ва мсб. 3) Грар, Крар, Клар, Кркар, Лакар, Члар, Члар, Луклар, Кьаклар, Макьар, Хьукьар ва мсб. 4) АрхитI, МихитI, ЗахитI, ЭхнитI, ХипитI, ЦинитI ва мсб. 5) Ялцугь, Бахцугь, Клахцугь, Хьуцугь, Руцугь ва мсб. Гьа ихьтин ойконимрин жерге мадни давамариз жеда. И тварарихь маса аламати авач. Лезгийри са жергедин муьквал хуьрериз рифмадин гафаралди тварар гудай. Месе-ла, Ялцугь, Бахцугь, Клахцугь ва икь мад.

Хуьрерин тварар арадиз гьадайла халкьди "цруру", "цлийи", "агьа", "вини", "кьулан", "чехи", "гьвечи" гафарикайни менфят кьачунва ва гьавилляй чахь чпин сад лагьай компонентар гьа и гафарикай ибарат тир шумудни са хуьрер авач: Цруру Худат, Цлийи Дизахлы, Агьа Стлал, Вини Стлал, Кьулан Стлал, Чехи Муругь, Гьвечи Дегьне ва мсб.

Мад са месэладикай фагьумна кланзава. Чи са кьадар хуьрерал са шумуд твар ала. Месела, Агьа Стлалдал Агьа Кран, Гдумдал Гьтгым, Киридал Крар ва Икра, Нуьцуьгь хуьрел Гуман, Хьукьвадал Куг, Цацархуьрел Заза, Цуругьал Зрых, Чеперин хуьрел Джаба, Лгарин хуьрел Лгарпиркент, Испик хуьрел Спик, Келетдал Кьалажугь, Зизикдал Цицик, Сусайдал Цуцай, Яргундал Гьезре, Бахцугьал Яйлахдин хуьр, Квардал хуьрел Куьре, Пиперхуьрел Кьуза, Кьурбанэфендидал Пирли, Истисудал Жангьу хьтин тварарни ала. И ойконимар журеба-журе рекьералди арадиз атанва. Месела, профессор Р.И.Гьайдарова вичин "Лезги ономастикадиз гьахьун" ктабда кьхизвайвал, Кирийрин хуьруьн сифте твар Кир тир. Гзафвилдин кьадардин - ар аффикс клана адакай Кирар хьана. Ударение алачир /и/ сес аватайла Крар ва гугьунлай Кирияр хьтин формаяр арадиз атана. Амма документа ва картайра хуьруьн твар Икра (урус чешмейра гьатнавайвал) кьалурзава.

Хуьрерин тварарихь гелкьведайла рикел хвена кланзавай мад са месэла авач. Лезгийри чара-чара чилерал цлийи хуьрерин бине кутадайла бязи вахтара са шумуд хуьруьз гьа са твар гудай. Гьавилляй гьам Куьре пата гьамни Кьуба пата гьа са тварар алай Лацар, Куьснет, Кьалажугь, Испик, Зизик, Филер, Асадахуьр, Кьучагь, Меле, Хуьрел, Смугьул, Гарагьар, Самур, Хуьрехуьр, "Пигьир, Камархуьр, Луклар хьтин хуьрер пайда хьана. Дагьустанда ва Азербайжанда "Кьалажугь" твар алай 3 хуьр авач. Дагьустанда тек са "Макьар" твар алай 6 хуьр кьалуриз жеда: Макьар, Агьа Макьар, Вини Макьар, Кьуба Макьар, Докьузпарадин Макьар, Чародадин Макьар.

Бязи члавара гьа са твар алай хуьрер чара авун патал халкьди "сад лагьай", "кьвед лагьай", "пуд лагьай", "кьуд лагьай" хьтин гафарикай менфят кьачудай. Месела, юкьван асирра Кьубада Сад лагьай Кьаркьар келе, Кьвед лагьай Кьаркьар келе, Кцлара Сад лагьай Кьефлепел, Кьвед лагьай

Къефлепел, Пуд лагъай Къефлепел, Къуд лагъай Къефлепел, Къвед лагъай Яргун, Хачмаза Сад лагъай Серкерпел, Къвед лагъай Серкерпел хътин хуърер авай. Гила абур амач ва абурун тварар "квахънавай" хуърерин сиягъдик акатнава.

Гъа инал лагъана кланда хъи, дегъ члавара чахъ гъа са твар алай хуърер мадни гзаф авай. Месела, тек са араб тарихчийрин эсеррай лезгийрихъ "Меле" твар алай 18, "Гуъне" твар алай 8, "Пел" твар алай 16, "Лакар" твар алай 6, "Дагъар" твар алай 5, "Палас" твар алай 5, "Члур" твар алай 4, "Лацар" твар алай 4, "Гелен" твар алай 4, Целегуън твар алай 4, "Члар" твар алай 3, "Латар" твар алай 3, "Бармак" твар алай 2 хуър хъайиди малум жезва.

Чпин тварар лезги тайифайрин тварарихъ галаз алакълалу тир хуърерни гзаф авай. Тек са гел тайифадихъ авсиятда 20 къван ойконимар къалуриз жеда: Гел, Гелен, Гелмец, Гелда (им гъакъни Дербентдин къадим тварарикай садя), Гелер палас, Гелевар, (Куъре пата), Гелевар (Къуба пата), Гелел, Геленхуър, Гелхен, Гелен клунт, Гелер, Гили, Гелагъ, Геленпел, Гелягъ, Гелтехъ, Геле яйлах, Гилиг, Гилгил.

Тарихдин чешмейра куър тайифадин тварарихъай арадал атанвай ихътин ойконимар гъатнава: Куърхуър, Куърехуър, Куърел (Куъре пата), Куърел (Къуба пата), Къилагъ Куъре, Келе Куъре, Клурхуър, Куърер, Кириг, Куърк (Къуба пата), Куърк (Куъре пата), Куъреба хуър, Куър келе, Куърмух, Куъргур, Куъркуън ва мсб.

Лег тайифадин сихилри бине кутур хуърерин тварар ихътинбур я: Лакар (санлай Куъре ва Къуба пата 6 хуър), Агъа Лакар, Вини Лакар, Лек, Леки, Вини Леки, Агъа Леки, Къулан Леки, Лекит, Лгар, Легхуър, Легер, Леган, Легек, Легар.

Тайифайрин тварар алай хуърерин сиягъ мадни давамариз жеда. Сан-лай къачурла, гел, лег, куър, хъел, кирк, муъшк, кас, миг, чек, сул тайифайрин тварарихъ авсиятда цлудралди ойконимар арадал атанай ва абуркай гзафбурун тварар тарихдин чешмейра гъатнай. Чи хуърерал и тварарикай са къадарбур исятдани алама.

"Квахънавай" хуърерикай рахадайла, мад са месэладикай лагъана кланзва: тарихдин чара-чара девирра дявээр, залзалаяр ва тебиатдин маса басрухар себеб яз вишералди лезги хуърер клана, арадай акъатнай. Абурун тварар тамамвилелди чирна винел акъудун мумкин туш. Амма тарихдин чешмейрай чал чапхунчийри са бязи девирра тахминан чи гъикъван хуърер чукурнатла къалурзавай делилар дуъшуъш жезва.

ДЕЛИЛАР ГЗАФ АВА

Са бязи чешмейра ва VIII виш йисаз талу къадим лезги ктабда ("Алупан улуб") къалурнавайвал, гъеле III асирда Ирандин пачагъ Багърам шагъ-ди Алупандин Пакул ва Муъшкуър вилаятриз 60 агъзур фарсар куъчарнай. Чакадин агъалияр сувариз ва ларариз акъуднай.

Чапхунчийри чи чилерал маса миллетар куъчарунилай гъейри, гъакъ есирвиле къур лезгийр чпин уълквейриз тухуз, абурун хуърер ичлиз тазвай. Бизансви Менандра вичин "Тарих" ктабда кхъенвайвал, тек са 586-йисуз Бизансдин сердерди Куър вацалай алудна агъзурралди лезгийр Римдиз тухванай. 722-йисуз арабрин сердер Абу Убайд Жаррагъа лезгийр муътлугъарун патал 60 агъзурдав агакъна мислирикай къве къушун туъкълурнай. Ахцегъин патав къиле феи женгера 7 агъзур къван арабар гъелек хъанай. Ятлани абур куъле къан патал вадра Ахцегъал вегъенай. Чпихъ чехи къуватар авайтлани, чапхунчийрин ниятар къилиз акъатначир. Санлай 10 агъзурдалай виниз аскерар квадарай Абу Убайд Жаррагъ эхирни хаинрин куъмекдалди келелдиз гъахъиз алахънай. Мад гъилера кланик акатна, къулухъ чугур сердерди келелдилай гъил къачуна муъкуъ лезги вилаятрал вегъенай. Араб тарихчийри кхъенвайвал, мислими Самурдин къерехда лезгийрин 40-далай виниз хуърер чукурнай ва чпин аксина женг чугур вишералди агъалияр яна къенай. 2700 кас есирвиле къуна Сириядиз ракъурнай.

Араб авторрикай ал-Балазуридин "Футугъ ал-булдан" ва Ибн ал-Асиран "Тарих ал-Камиль" ктабра кхъенвайвал, 783-йисуз Марван ибн Мегъамеда хазаррихъ галаз женгина 40 агъзурдав агакъна буртасарни гъезерар есирвиле къунай. Буртасар ада Кахетиядиз, "гъезер тайифаяр Самурдинни Шабрандин арада авай дуъзенлухдиз, лезгийрин вилаятдиз куъчарнай". (Ал-Балазури. Футугъ ал-булдан. Лейден, 1876. 4. 207-208). Куъруъ вахтунда бунт къарагъарай буртасри чпиз регъбервал гузвай арабрин эмир яна къенай ва абур катна ватандиз хъфенай. 7000 къван хазарар лагъайтла, лезгийрин чилерал амуркнай. (Артомонов М.И. История хазар. Л., 1962. ч. 218-221.). Гъа и кар себеб яз 30-дав агакъна хуърерни гзаф чилер лезгийрин гъилляй акъатнай. Гуъгъуънлай гъезерри чи хуърерин тварарни дегишарнай.

VII-X виш йисара араб чапхунчийри чи чилерал виш агъзурралди арабар куъчарна. Тарихдин чешмейрай малум жезвайвал, чара-чара вахтара арабрин сердеррикай Маслама ибн Абд ул Малика Лезгистандиз 24000 сирияви, Язид ибн Гъатам ул Мукаллабиди 40000 йеменви, Гъарун ар Рашида 30000 низарияр куъчарнай.

1230-йисуз Хорезм шагъдин хва Жамал уд-Дина Дербентдиз, Табасарандиз ва Муъшкуърдиз 50000 туърк агъалияр гъанай. Ихътин гъалар гуъгъуънин йисарани давам хъанай.

"Зубдат ат-таварих" ктабда кхъенвайвал, 1386-йисуз Къизил Ордадин къиле авай Тохтамыш 90

агъзур къушундив Дербентдизни Ширвандиз басрух гайи члавуз цудралди лезги хуърер цай яна канай. Гуьгъунлай Тимурленга чи гзаф хуърер харапайриз элкъурнай. 1395-йисуз Тимурленг монголрин аксина тухвай женгера гуржийриз куьмек гайи лезгийрилай къясас къахчун патал Лезгистандиз атана. Гуржийрин ва осетинрин тарихчийри кхъизвайвал дагълар, дереяр, дуьзенлухар Тимуран гъул хъиз лепе гузвай къушунривди ацланвай. Гуржистан къилияй-къилиз цай яна виран тур ада, лезгийриз генани чхеи дуван къуна. Вишералди дишегълиярни аялар цуз вегьена кана. Ятлани адавай лезгийр къилияй-къилиз муьтлуьгъариз хъанач. Гъавилай 1404-йисуз архиепископ Иоани де Галонифонтибуса вичин "Дуьнья къатлуни ктаб"да кхъенай: "Тимурленгаз лезгийрин дагълар рам ийиз клан хъана ва ада 100 агъзур къушун кватна. Амма лезгийри монголлар акл кукварна хъи, Тимурленга вичин къушун къулухъ члугуна, дяведилай гъил къачун патал эмир гана". Тимурленга лезгийриз гъихътин дуван къунатла хъсандиз къатлуни патал мад къве делил гъин: XVIII виш йисан алпан тарихчи, каталикос Есаи Гъасан Жалалаяна вичин "Алпан уьлкведин куьруь тарих (1702-1722 йй.)" ктабда кхъенвайвал, Тимурленга агъзурралди лезгийр Афгъанистандин Къандагъар вилайтдиз куьчарнай. Маса чешмейра Афгъанистандиз 25 агъзур лезги куьчарнавайди къалурнава. 1911-йисуз Н.Н. Шавровадин Санкт-Петербургда чапдай акъатай "Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам" ктабда кхъенвайвал, дегъ девирра къиблепатан Мугъанда лезги тайифаяр яшамиш жезвай. Тимурленга гъужумар авур вахтунда и агъалийрин са паяр телеф хъана, муькуь паяр басрух гана анрай акъудна. Акъатайбуру Дагъустандин дагълара бине кутуна. (ч.37).

Юкъван виш йисара Алуландиз басрух гайи къуватри лезгийр маса вилайтрайни акъудна. Абуру "Куьрдинни Араздин дуьзенлухар ва Къарабагъдин дагълар къуна, анра яшамиш жезвай чкадин лезги тайифаяр Дагъустандин дагълар галайнихъ чукурна". (Известия Академии Наук Азербайджанской ССР. История, философия и права. №2. 1990. ч. 43). Гъа и крар сеbeb яз, лезгийр чпи бине кутур вишералди хуьрерикай магърум хъана. Азербайжандин кеферпатани лезгийрин къилел чхеи мусибатар атана. Тарихчийри кхъизвайвал, "Азербайжан идара ийизвай вахтунда илханийри Юкъван Азиядай иниз къажарар, падарар, зуьлкадарар, сорсорар, устажалияр хътин тайифайрикай ибараттир 200 агъзур туьрк хизанар куьчарнай. XVI-XVII виш йисара сефевидри абурун са пай лезгийрин вилик пад къан патал Кеферпатан Азербайжандиз куьчарнай". (Велиев (Багарлы) М.Г. Население Азербайджана. Музей этнографических сокровищ". Азербайджанский настольный календарь, ч. II. (Азербайджановедение). Баку, 1925.4. 387-409). Гъа и авторди-Мегъамед Гъасан Багъарлыди 1921-йисуз Бакуда чапдай акъудай вичин "Азербайжан" ктабда кхъенвайвал, сефевидри Къуба уезддин лезгийр муьтлуьгъарун патал иниз Ирандай баят тайифаярни куьчарнай. Гуьгъунлай виридилайни пара лезги хуьрер чуьлурайди Надир шагъ хъанай. Тарихдин делилриз вил вегьен: 1735-йисан октябрдиз Надир шагъди вичин къушун пуд чкадал пайна. Вич сад лагъай къушундин къиле аваз Будугъизни Хинелугъиз фена. Къвед лагъай къушунди Докъузпарадинни Алтыпарадин хуьрерал вегьена. Пуд лагъай къушунди Къепиррин хуьр элкъурна цларце туна. Чапхунчийри лезги хуьрерин чпиз табий тахъай агъзурралди агъалияр яна къена. II-ноябрдиз пуд къушунни Хъилерин хуьре санал кватл хъхъана. Надир шагъдин къушунди Дербентдиз фидай рекъе чи 12 хуьр къилияй-къилди чуьлура.

1741-йисан мартиниз лезгийри ва аварри Надир шагъдин 75 агъзур къушундин аксина женг члугуна. Къуватар барабар тушир ва са дагъвидихъ галаз душмандин 30 аскер киклизвай. Ирандин тарихчи А.Т.Сардадвара вичин "Тарих-е-незами ва сийаси-йе доване Надершагъ-е Афшар" ктабда къалурзавайвал, им чхеи ва амансуз женг тир. "Лезгийри вирида сад хъиз, муьтлуьгъ тахъана, рекъидалди женг члугвазвай". Гъа и йисуз чапхунчийри Шеки-Ширван пата лезгийрин 30 хуьр чуьлура харапайриз элкъурна. АВПР-дин (Урусатдин Къецепатан Сиясатдин Архивдин) материалрай малум жезвайвал, Надир шагъди Къубадайни Куьредаи Хорасандиз 12 агъзур лезги хизанар куьчарнай ва Ирандай чи чилерал 9 агъзур фарс хизанар гъанай.

Урус тарихчийрикай Н.А. Сотавован, П.С. Буткован эсерра, ингилисрин тарихчи С.Жонсонан "Надир шагъдин тарих" (Лондон, 1770) ктабда, АВПР-дин материалра ва маса чешмейра къалурнавайвал, Надир шагъди вичин аксина къати женгер члугвазвай лезгийриз генани пара зулум авунай. 1743-йисан зулуз Надир шагъди вичин аксина бунт къарагъарай Ширвандин ва Куьредин лезгийриз дуван къуна. Къепир хуьруьн патав фарсари бунтчийр кукварна. 12 хуьруьн агъалияр санал кватна, чан аламаз абурун вилер акъудиз тур Надир шагъди Ширвандин ва Мугъандин лезгийриз кичлерарун патал абуруз 14 батман (лезгийрин са батман 6 кило я) акъуднавай вилер ракъурна. Хуьрер къилияй-къилиз цай яна кана. Гъакл ятлани лезгийри чапхунчийрин аксина женг члугунилай гъил къачунач.

А.А.Неверовскийди кхъенай: "Лезгийрихъ галаз дявейра фарсар ара датлана магълуб жезвай ва клевера гъатзавай. Гъавилай Иранда ихътин мисал арадиз атанвай: "Шагъ акъулсуз ятла, лезгийрихъ галаз дяведиз фирай". (Неверовский А.А. Краткий исторический взгляд на Северный и Средний Дагестан в топографическом и статическом отношениях до уничтожения влияния лезгин на Закавказье. СПб., 1848, 4.9-10.).

Надир шагъдилаи алатайла лезгийрин хуьрер гзафни-гзаф XIX асирда урус чапхунчийри чуьлура. Урусатдин военный тарихдин архивдин (ЦГВИА) материалрай, чара-чара генералрин рапортрай ва маса чешмейрай (Килиг: Муьзеффер Меликмамедов. Къубадин гьулгъула. Баку, 2004.4. II-13) ихътин

делилар малум жезва: 1820-1823-йисара генерал Ермолова Къубадин ва Куьредин 27 хуьр кыляй-кылиз чукурна. 1837-йисан гатуз генерал Фезедин къушунри Къилагъ, Хуьлуьхъ, Вени Калунхуьр, Цехуьл, Эчехуьр, Миграгъ, Къара Куьре хуьрер цай яна кана. 1839-йисуз генерал Головинан къушунри Самур округдин 10 хуьр чукурна. 1844-1850-йисара урус пачагъдин къушунри Имаматдик акатнавай 65 къван лезги хуьрерикай 17 хуьр кыляй-кылиди харапайриз элкьурна. Гзаф лезги хуьрер Шейх Шамила туькьурай гьукуматдик-Имаматдик акатнавачир. Ятлани урус генералри гьа хуьреризни басрух гана. 1858-йисуз генерал Врангела чи 14 хуьр чиливди сад авуна. 1877-йисан ноябрдин вацра генерал Комарован къушунди лезгийрин 13 хуьр цай яна кана.

XX асирда чи хуьрерин кыилел мадни чехи мусибатар атана. 1918-йисан март-апрел варцара эрмени дашнакри ва большевикри Къуба уездда мусурманрин 160-далай виниз хуьрер цай яна канай. Абурукай 70-далай виниз хуьрер лезги хуьрер тир. Эхирни 1918-йисан 18-майди Къубадин Дигагъ хуьруьн клама (гила иниз "Къанлу дере" лугьузва) лезгийри полковник Амазаспа регьбервал гузвай дашнакрин ва большевикрин къушун кукварнай.

Совет гьукуматди лезги хуьрерик иллаки чехи зарар хукурна. "Гележег авачир хуьрер" твар гана 1928-1970-йисара лезгийрин 80-далай виниз дагъдин хуьрер арандиз куьчарна. Тек са Кьиблепатан Дагъустандин Стлал Сулейман райондай 25 хуьр, Мегьарамдхуьр райондай 5 хуьр, Ахцегь райондай 11 хуьр, Докъузпара райондай 8 хуьр, Къурагъ райондай 13 хуьр, Хив райондай 9 хуьр, Рутул райондай 5 хуьр, вири санлай 76 хуьр арандиз акъудна. (Килиг: Абдулбари Магьмудов. Залзала.

Магьачкъала.1996.) Чи бубайри бине кутур къадим хуьрер харапайриз элкьвена. 1966-йисан 20-апрелди Кьиблепатан Дагъустанда хъайи залзалади 26 хуьр чукурна. 18 агъзурдалай виниз инсанар дуьзенлухди куьч хъана.

Са бязи районрай лезги хуьрерин агъалияр са себелни авачиз маса чкайриз куьчарнай. Большевик регьберрин тапшуругдалди 1952-йисан тек са вацран къене Азербайжандин Нуха(гилан Шеки), Къах, Закъатала ва Белокан районрай 1500 лезги чпин хуьрерай акъудна суьргуьн авунай.(Мир Жафер Багъирован дуван.(Архивдин материалар). Азербайжан члалалди. Баку,1993.ч.78.). Санлай XX асирда, яни са виш йисан къене лезгийрин 70-далай виниз хуьрер михъиз терг хъана. Тек са Кцлар районда Дабур, 2-Яргун, Куьрел, Келелехуьр, Хуьруьнхуьр, Гурсан, Магьмудхуьр, Цуру хев, Рутар, Пеленхуьр, Кучумахуьр, Легар, Чларакар, Юсуфахуьр тварар алай 14 хуьр арадай акъатна.

Къебеле (Къевеле) райондин къуьзубурун рикел XX асирдин 50-йисара гадарай, гила "квахънавай" хуьрерин сиягъдик акатнавай Севреван (адаз Севреганни лугьудай), Сармаших, Мершер, Дуружа хътин хуьрерин тварар хъсандиз алама. Севреван хуьр Камарвандин кефер пата, Туьрян вацун кыле, Дагъустандин сергьятдал алай. Фин-хтун гьикъван четин тиртлани, Севреван 300-дав агакъна квалер авай къадим ва чехи дагъдин хуьр тир. Къуьзубуру ихтилатзавайвал, Севревандал вегъей Надир шагъдин къушун рехъ жагъун тавуна къулухъ элкьвенай. Хуьруьн кылив гвай тамара ва кламара вагъши гъайванрикай север генани пара жедай ва абурун ванер виринриз чкiday. Гъавилляй хуьруьз "Севреван" твар ганай.

Адалай алатайла Мершер хуьр къезвай. Аниз фин генани четин тир. Ятлани ина 100-далай гзаф квалер авай. Мершер лезгийрин хьел-члемерукар, турар, жидаяр ва маса яракъар расзавай хуьрерикай тир. Мершервий-ри чпин яракъар Дагъустанда ва Ширванда маса гудай. Са бязи чешмейра къалурнавайвал, и яракъриз тай авачир.

Дагъдин хушда, яйлахрин юкъва экли хъанвай Дуружа хуьре са бязи квалер исятдани саламатдаказ ама. Фадлай куьч хъайи са къадар инсанар гатуз ина хуьруьн майишатдин крарихъ машгъл жеда, садбур ял ягъун патал хведа.

XIX виш йисан эхирра Къевеледа Кламар хуьр, Къакъанхуьр, Пеленхуьр, Меле, Келелепад, Цацанхуьр, Силибир, Дегъне хътин хуьрер квахъна. Эхиримжи къве хуьруьн твар, яни Силибир ва Дегъне Къуба патани дуьшуьш жезва, Куьре патани. Кцларин Силибир хуьр генани машгъл тир. Юкъван асирра ина къве Силибир авай - Чехи Силибир, Гъвечи Силибир.

"Дегъне" твар алаз Къубада къве хуьр хъанай: Сад лагъай Дегъне ва Къвед лагъай Дегъне. Гила ина "дегъне" компонент хуьзвай "Дегъне вацт патомоним, "Дегъне клам" топоним, "Къирици Дегъне" ойконим дуьшуьш жезва. Идалай гъейри дегъ члаварилай гилан Шеки райондин чилерал Чехи Дегъне ва Гъвечи Дегъне хуьрерин бине кутунай. Абур исятдани Шекидин чехи хуьрерин сиягъдик акатзава. Къадим лезги хуьрерикай рахадайла, мад са месэладайкай фагъумна клан-зава. Чи бубайри са бязи шегъеризни хуьрериз сад хътин тварар янай. Месела: Келеле, Муьшкхуьр, Билисан, Йаргу, Алам, Мийсар, Къай, Гияр, Къу-рагъ, Пел, Чехи Пел, Къевеле, Члур, Касан, Гелда, Худат, Митрис, Чирагъ, Миграгъ, Гурсан ва ик мад. И фикир субутдай са шумуд мисал. Анжах Къу-ба, Кцлар ва Хачмаз районрин чилерал "Келеле" твар алай гьихътин шегъе-рарни хуьрер хъанайтла ва алай вахтунда гьихътинбур аватла лугъун. Къуба патан лезгийри Къубадиз исятдани Келеле лугьуда. И шегъердин твар гьам арабрин, гьамни фарсарин къадим чешмейра гъатнава. Исятда Къубада "келеле" компонентдикай арадал атанвай Келеледуьз ва Келеле Худат хътин хуьрер ава.

Археологиядин амукайри субутзавайвал, Келеле шегъердила гъейри Къубадин чилерал Сад лагъай Келеле, Къвед лагъай Келеле, Пуд лагъай Келеле хътин хуьрер хъанай. Сад лагъай Келеле чи эрадал къведалди I агъзур йисан сад лагъай паюна, Къвед лагъай Келеле чи эрадин эвел кылера, Пуд лагъай Келеле чи эрадин XIII асирдиз арадал атанай. (Дж.А.Халилов, К.О.Кошкарлы, Р.Б.Аразова.

Археологические памятники Северо-Восточного Азербайджана. Баку, 1991, ч. 35-37).

Юкьван виш йисара Къубада Мелет хуьрни хъанай. Археологри адан амукъаяр 1980-йисуз винел акъудна. Гъа йисуз абуру гилан Хъимил хуьрелай са километр къван яргъа тир, "Сад лагъай Гаргар Келеле" твар ганвай чкадални хуьр хъайиди ашкара авуна.

Дагъдин ценце, члехи тлулал бине кутунвай Сад лагъай Гаргар Келеледихъ члехи чилер авай. Чи эрадик къил кутадайла анахуьр тир. VI-VII виш йисара хуьр шегъердиз элкъвенай. Археологиядин амукъайрини и кар субутзава. Яшайишдин чкадин юкьни-юкъвал а девирдин шегъерриз хае келеледин имарат алай. Тек са келеледи 2000 квадратметр къван чка къазвай. (Вини-дихъ къалурай чешме, ч. 39). Къвед лагъай Гаргар Келелени Хъимилиз мукъва я. И хуьруьн бине Къудял вацун къерехда, алгъай чкадал кутунвайди малум жезва. Археологриз инай къадим лезги нехишарни гъайванрин шикилар алай кутарар, хъенчин кварар, кишпирдин цамарни япагъанар, экуь шабалт рангунин хтарар ва маса затлар жагъанва. Цамарин са къил гъулягъдин къилиз ушар я. Археологиядин материалар анализ авур алибри и хуьр V виш йисан эвел къилера арадал атанвайди къалурнава.

XIX виш йисан эхирралди Куьреда Гаргар майдан твар алай хуьр хъанай. Дагъустанда гъакI Гаргарпел хуьрни авай. "Гаргар" гафунихъ галаз алакълу тир тварар маса чкайрани дуьшуьш жезва. Мисал яз Къарабагъдин Гаргар вацI, Дагъустандин Гаргар дагъ къалуриз жеда. Лезгийрин гарг тайи-фа (гзафвилини къадар: гаргар) тек са Къибле Дагъустанда ва Кеферпатан Азербайжанда ваъ, гъакI Мил-Къарабагъ дуьзенлухрани яшамиш хъанай. Гъавиляй "Очерки истории СССР" (М., АН СССР, 1956) ктабда ва машгъур алим К.В.Треверан "Очерки по истории и культуре Кавказской Албании" эсерда къалурнавайвал, гъеле чи эрадин III-IV виш йисаралди гилан Мил дуьзенлухдиз Гаргар дуьзенлух лугъузвай.

Чка атунивай са месэладикай лагъана кланзава. Надир Мамедов хътин са бязи алибри гъиле тарихдин са делилни авачиз гаргар туьрк члалалди рахазвай халкъ тир лугъузва. Ада хъызва: "Са бязи ахтармишзавай ксари Азербайжандин гаргар гилан чечен-ингушрин, масабур рул-цахуррин улу бубаяр я лугъузва. Амма тарихчи алим, тарихдин илибрин доктор Камал Алиева гаргар туьрк члалан халкъ тирди къалурнава". (Н.Мамедов. Азербайжандин чкайрин тварар. (Азербайжан члалалди). Баку, 1993, ч. 138). Гъа инал лагъана кланда хъи, и автордин гафари Азербайжандин Камал Алиев хътин машгъур тарихчидин тварциз леке гъизва. Вучиз лагъайтIа К.Алиева тарихдин илимдик пай кутур вичин "Античная Кавказская Албания" ктабда къадим авторрин фикирар тесикъарнава. А авторрикай Метродор Скепскийскийди, Гипсикрата ва Страбона гаргар Къурагъ дагъларин ценера, гъакI и дагъларин кефер пата ва къибле пата авай дуьзенлухра яшамиш хъайиди къалурнава. (Страбон. География в 17 книгах. Перевод, статья и комментарий Г.А.Стратановского. М.: "Наука", 1964. XI, 5, 1).

Гаргар Страбона лагъай чилерал яшамиш хъайиди Самур вацун къиле авай Гаргар дагъди, Гаргар твар алаз Къубадин ва Куьредин чилерал хъа-йи хуьрери ва маса делирини субутзава. Лезги члалан группадик акатзавай рул ва цахур члалара "гаргар" гаф исятдани амазма ва ада "къунши", "мукъвад" хътин манаяр гузва. КцIар райондин Хъил ва Хъил уба хуьрера "гаргар" твар алай тухумар ава. Гъа ихътин делилри мад гълера гаргар а тайифайрин къуншидал, тахминан Страбона лагъай чилерал яшамиш хъайиди субутзава. Гъугъуьнлай гаргари маса чилерални бине кутунай. Гъвиляй Камал Алиева хъенва: "Гаргар Каспидинни Самур циргъинин дагъларин арада авай Къурагъ дагъларин хушара, гъакIни Къурагъ дагъларилай кеферда ва къибледа авай дуьзенлухра яшамиш хъанай... Гаргар этнонимдихъ авсиятда маса чилерал дуьшуьш жезвай чкайрин тварари ихътин фикирдал гъизва: гаргар тек са Кефер-РагъэкъечIдай Къафкъаздин дагъларин ценера ва дуьзенлухра ваъ, гъакI Къибле - РагъэкъечIдай Къафкъаздихъ галкIизвай чилерал ва Гаргар вацун къваларивни яшамиш хъанай". (Кемал Алиев. Античная Кавказская Албания. Баку, 1992, ч. 54).

КцIар районда исятда Келет (Къалажух) твар алай къве хуьр ава. Идалай гъейри "келеле" компонент квай Гъасанкелеле, Бедиркелеле, Гуьндуьзкелеле хътин хуьрерин тварар къалуриз жеда. Дегъ члавара Къулан вацун эрчи пата, гилан Яргун хуьруьн къвалав Келелехуьр (адаз Келелехуьрни лугъуда) хъанай. Са бязи алибри ам юкьван асирра, VII асирдилай гуьгъуьниз арадал атанвайди къалурзава. Амма и фикир гъакъикъатдив къадаиди туш. Сад лагъайди, анай жагъанвай къапарин вири ваъ, са шумуд юкьван асирриз талуькбур я. Гъавиляй анжах и делил асасдиз къачуна, хуьр юкьван виш йисара арадал атайди я лугъуз жедач. Къвед лагъайди, тарихдин чешмейрай VII асирдиз арабри чи чилерал гъужумдайла ина келеле авайди малум жезва. Пуд лагъайди, гъеле II асирда Клавдий Птолемае туькълурай картада Йаргу шегъердин къвалав Келелехуьр гвайди къалурнава.

Хуьр сад-садалай хкаж хъанвай пуд чилин чкадикай (террасдикай) иба-ратя. Сад лагъай террасдин майдан 1000 квадратметр, къакъанвал 48 метр я. КIунтIунин гуьне квай чкаяр тик я. Къибле ва рагъэкъечIдай патарай рекъер акъудна, квалер эцигдайла къацIар атIанва. Эвел са кIунтIунал, ахпа муькуь кIунтIарал хуьр кутунва. Инаг стратегиядин жигъетдай гзаф къулай чка тир ва гъавиляй сад лагъай, яни лап къакъан террасдал келеле алай. Вац-лу ва тик гуьнейри душмандиз иниз акъатдай мумкинвал гузвачир. Лезгийри ина фарсарин, арабрин, монголрин, урусрин гзаф къушунар кукIварнай.

Хачмаз районда Гъасанкелеле хуьр ава. Дегъ члавара Мушькуьрдин чилерал "келеле" компонент квай хуьрер генани гзаф алай. Месела, археологри VII виш йисан юкъвара арадал атай Келеле хуьруьн

амукъаяр ашкара авунва. Хуър гилан "Келед чка" лугъузвай тлулал кутунай. Гъсанкелеле алай чкадал лезгийри чи эрадал къведалди кутур хуъруыз Келедпел лугъудай. Хуъруын келеди 1500 квадратметрдин чка къзвай. Чи эрадин X-XI виш йисара Келедпел чапхунчийри цай яна канай. Тахминан виш йис алатайла, XII асирдин эвел килера лезгийри ина цийи хуър кутун хъвунай. Гила "пел" ва "кунт" компонентри арадал гъаи са бязи хуърерикайни шегъеррикай лугъун. Сифте яз 1963-йисуз археологри Кцлар райондин Агъа Лакар хуъруын патав юкъван виш йисаризталукъ къадим шегъердин амукъаяр ашкара авуна. Гилан Агъаханпел (асул твар "Агъа пел" я) лугъудай чкадал араб чешмейра "Бел" хъиз гъатнавай Пел шегъер хъанай. Шегъердин агъалийри араб чапхунчийрин аксина къати женгер члугунай ва гъавилей чпин пацук акатай кумазни, кыле ял гъатай мислимри Пел чуклурнай.

1976-йисуз археологри Кцлар райондин чилерал Сад лагъай Чехи Пел, Къвед лагъай Чехи Пел ва Пуд лагъай Чехи Пел хуърерин амукъаяр винел акъудна. И пуд яшайишдин чкани Баку-Ростов шегъердин къерехда, гилан Кчан хуъруын патав гва. (Дж.А.Халилов, К.О.Кошкарлы, Р.Б.Аразова.

Археологические памятники Северо-Восточного Азербайджана. Баку, 1991, ч. 68-72).

Сад лагъай Чехи Пелен амукъаяр Кчандин кефер пата, хуърелай 2 километр къван яргъа чкадал ашкара авунва. Рагъэкъечидай патай ам Къвед лагъай Чехи Пел, къибледай Пуд лагъай Чехи Пел хуърерихъ галаз сергъятламиш хъанва. И хуър 15 метр къван къакъан кунтлунал кутунва. "Пулан майдан 1800 квадратметр я. Инай жагъанвай къадим къапари ва маса материалри хуър чи эрадал къведалди, кишпирдин (буъруьнждин) девирдин эвел килера кутунвайдакай хабар гузва.

Къвед лагъай Чехи Пел Кчандила 2,5 километр къван яргъа я. И хуър къве кунтлунал кутунай. Кефер патай кунт чилелай 15 метр, къибле патай 8 метр къван къакъан я. Хуър кутунвай тлулал майдан гзаф гегъенш я. Археологиядин материалрин анализди къалурзавайвал, хуър кишпирдин девирдила юкъван асирдин эвел килералди аваз хъанай.

Пуд лагъай Чехи Пел чилелай 6 метр къван къакъанвилехъ хкаж хъанвай чкадал кутунай. Чи эрадал къведалди арадал атай и хуър чи эрадин XI асирдалди саламатдаказ амай.

"Пел" компонентди арадал гъаи ойконимрикай Гавдишанпелни дегъ члаварин тварарик акатзава. Са бязи алимири "Гавдишан" гафуниз акатайвал баянар гузва. Месела, Исамеддин Османова 2000-йисуз Бакуда азербайжан члалалди чапдай акъудай вичин "Кцлар район" ктабда кхъенва: "Говдишан лугъудай чкадин твар фарсарилай амайди я ва ам фарс члалалди яц такур дагъ лагъай члал я", (ч. 24).

Хъсандиз фагъум авуртла, им къундарма баян тирди гъасятда къатлуниз жеда. Сад лагъайди, чкадин твар Говдишан ваъ, Гавдишан я. Къвед лагъайди, "гав" чи члалаз фарс члалай атай гаф туш. Ам фарсари чавай къачунвай асул лезги гаф я. Чи члалан лексикадин лап куьгъне къатариз талукъ тир "гав" гафуну "суван яц" мана гузва. Фарс члала ам анжах "яц" хъиз ишлемишзава. Аквазвайвал, чна хуъруын майишатда менфят къачузвай кваллин гъайвандиз "яц", вагъши гъайвандиз "суван яц" ("гав") лугъузва. Муькуь патахъай, "гав" гафунин чи къадим "Гавдиш" идионимдин сад лагъай паюнихъ галаз манадин жигъетдай са алакъани авач. "Гавдишан" лагъай чкадин твар "гав" дибдикай ваъ, "Гавдиш" дибдикай арадал атанвайди я. Гавдиш чи эрадал къведалди Алупандал вегъей чапхунчийрин аксина женг члугур лезги къагъриман я. Пуд лагъайди, Гавдишан твар са чкадал ваъ, пуд чкадал ала. Къуд лагъайди, Гавдишан дагъ туш. Дагъ чиливай лап къакъандиз хкаж хъанвай чкадиз лугъуда. Къунши хуърерин жемятри "Гавдишан пелер" лугъузвай чкаяр дуьзенлухда авай кунтларикай ибарат я ва къадим хуърерни гъа кунтларал кутунай. И твар лезгийрин къадим Гавдиш идионимдикай ва "ан" формандикай арадал атанва. Гавдиш + ан. Им лезги члалан талукъвилдин формани я: нин? - Гавдишан.

И гафунин фарс члалахъ галаз са алакъани авач. Амма тарихдин чешмейрай аквазвайвал, Гавдишандин фарсарихъ галаз маса алакъа хъанай. 1741-йисуз Надир шагъди Сад лагъай Гавдишанд пеле къуд пад виливди хуьдай постар туклуьрнай. Инай Куьрединни Къубадин чилер хъсандиз аквадай. Гъа йисан зулуз Надир шагъди есирвиле къур са агъзурдалай виниз лезгийр Гавдишандиз гъанай. Абурукай къвед-пуд виш инсан вичин къушундихъ галаз санал Хылерин тама авай лезги клеретрин аксина женг члугваз ракъурнай. Стхайрин винел фидач лагъайбурун вилер акъуднай, гъилер атланай, са къадар инсанар яна къенай.

Ирандин тарихчи А.Т.Сардадвара и вакъиа кыле фейи чкадин твар Кавдишбил (яни Гавдишанпел) хъиз къалурнава.

Гавдишан пелер пуд я. Сад лагъай Гавдишанпелен амукъаяр Манкъулидхуъруьз муькуь чкадай жагъанва. И хуър чиливай 13-19 метр къакъандиз хкаж хъанвай кунтлунал кутунвайди чиржезва. Археологиядин материалри ам чи эрадал къведалди I агъзур йисан эвел килера арадал атанвайди тести къарзава.

Къвед лагъай Гавдишанпел Манкъулидхуъруьвай 3-4 километр яргъа, кефер-рагъэкъечидай пата, дуьзенлух чкада кутунай. И хуър тахминан чи эрадал къведалди I агъзур йисан эвелра кутурди малум жезва.

Пуд лагъай Гавдишанпел генани чехи хуър тир. Ам кишпирдин девирдин сифте килера кутунай.

Къадим хуър алай кунт чиливай 7-12 метр къван къакъандиз хкаж хъанва. Кунтлунын винел патан чин 7100 квадратметр я. Инай кварквац къванерикай, кишпирдикай, хъенчикай раснавай къапар

жагъанва. Вазайрал къадим лезги нехишар ала. Ихътин нехишар маса хъенчин къапарални члугунва. Инай гьакI къуьл регъведай къванер, жуьреба-жуьре затлар хци ийидай къванер, къупуяр ва маса шейерни жагъанва. "Гъа икI, - кхъизва археологри, - III Гавдишанпел буьруьнж девирдин сифте кылера кутунвай хуьр я ва ада и зонадин са чкадал ацукъна яшамиш жезвай тайифайрин лежбервилин меденият гъихтинди тиртIа къалурзава". (Дж.А.Халилов, К.О.Кошкарлы, Р.Б.Аразова. Археологические памятники Северо-Восточного Азербайджана. Баку, 1977, ч. 77).

"Пел" компонентди арадал гъайи ойконимрик Гурсанпелни акатзава. Адан амукъаяр сифте яз 1976-йисуз лезги алим, Азербайжандин Гьукуматдин Университетдин профессор, тарихдин илимрин доктор Абидулла Оружева вичин студентрихъ галаз санал КцIар райондин ЧIакIар хуьруьн патав ашкара авунай. Хуьр алай чка эгъуьндайла I,15 метр къван деринда къванцин паруяр авайди чир хъанай. Инай гьакIни жуьреба-жуьре нехишар алай къапар жагъанва. Къадим хуьруьн сулар алай чкада накъвадин ва къванцин яшикриз ухшар тир сулар винел акъуднава. Накъвадин сурай рагъакIидай патлахъ элкъуьрна кучукнавай инсандин ва балкIандин кIарабар жагъанва. Сура гьакI кутар, кIарабдин риб, лишанар алай ракъун КIусар ва ракъун чукIулни авай.

Къванцин яшикриз ухшар сурай инсандин кIарабрихъ галаз санал яру рангунин кутар, чулав рангунин кыл алай элкъвей чIехи къажгъан хътин къаб, металлдин дуьгмеяр ва заколкаяр, жуьреба-жуьре рангарин хтарар, кишпирдикай раснавай безегдин затлар ва ракъун предметар жагъанва. Кыл акъуддай ксари археологиядин материалар асасдиз къачуна Гурсанпел чи эрадин III асирда кутунвай хуьр я лугъуза. (Оружев А.Ш. Археологические раскопки на раннем средневековом памятнике Гурсанпель (Кусарс-кий р-н) и Салмантепе (Кубинский р-н)//Сб. АЭИА. Баку, 1979, ч. 24-25.)

Дегъ чIаварин лезги хуьрерикай Къефледпелер генани фикир желбдайбур я. "Къефле" къадим лезгийри чIехи къушундиз лугъудай. И гаф чи чIала исятдани амазма. Чахъ Къефледпел тIвар алай 4 хуьр хъанай. Абурун амукъаяр КцIар-Худат шегъредин чапла ва эрчи патара жагъанва. Лезгийри чпин къефлеяр акъвазай чкайриз Сад лагъай Къефледпел, Къвед лагъай Къефледпел, Пуд лагъай Къефледпел, Къуд лагъай Къефледпел хътин тIварар ганай.

Сад лагъай Къефледпелен амукъаяр сифте яз 1960-йисуз ашкара хъана. И хуьр чиливай 7-II метр къакъандиз хкаж хъанвай кIунтIунал кутунай. КIунтIунин винел патан чин 2300 квадратметр я. Инай руьхъ, ханвай хъенчин къапар, къванцикайни кIарабдикай раснавай затлар, цIай ийидай чкайрин, къуларин, гьакI фурарин амукъаяржагъанва. Чулав ва рехи рангарин къадим курарални гетIейрал нехишар ала. Жагъанвай затларин арада къванцин якIвар, регъвер, тарквар, мукал паталди алава чакмахд къванер, затлар хци ийидай къванер, кIарабдин риперни ава.

Гъилик авунвай материалри археологр ихътин фикирдал гъанва: "I Къефледпелез талукъ археологиядин материалди, иллаки хъенчин затлари Закавказедин меркездин ва къибле районрин ваъ, къвалав гвай Дагъустандин гъа са вахтунин куьгъне затларихъ ялзава ва I Къефледпел хуьр чи эрадал къведалди III агъзур йисан эхирра - II агъзур йисан сифте кылера кутунвайди тестикъаруниз асас гузва". (Халилов Дж. А., Кесеманлы Г.П. Гяфлетепелери - поселение эпохи ранней бронзы в Азербайджане.//Сб. Кавказ и Восточная Европа в древности. М., 1974, ч. 55-59).

Къвед лагъай Къефледпел чи эрадал къведалди III агъзур йисан юкъвара кутунвай хуьр я. Къадим яшайишдин чка алай кIунтI кефер-рагъэкъечIдай патай чиливай 15 метр, муькуь патарай 10 метр къакъандиз хкаж хъанва. КIунтIунин винел патан майдан 3000 квадратметр я. Инаини Сад лагъай Къефледпелей жагъанвай хътин затлар жагъанва. Алимри лугъузвайвал, Къвед лагъай Къефледпелен археологиядин амукъайрини и зонадин са чкадал ацукъна яшамиш жезвай тайифайрин кишпирдин девирдин сифте кылериз талукъ тир лежбервилин меденият къалурзава.

Пуд лагъай Къефледпел хуьруьн амукъаяр ракъун девирдиз ва юкъван асиррин сифте кылериз талукъбур я. Ам КцIар-Худат шегъредин эрчи патара ашкара авунва. Тарихдин чешмейрай ва археологиядин материалрай аквазвайвал, ина сифте яз хуьр чи эрадин I асирда кутунай. VIII асирда араб чапхунчийри чпин аксина женг члугур и хуьруьн агъалийриз дуван къунай ва абурун хайи макан харапIайриз элкъуьрна. XVI виш йисан эвелра лезгийри ина Худат тIвар алай цIийи хуьр арадал гъанай. XIX виш йисан юкъвара агъалияр инай куьч хъана ва абуру маса чкада хуьр кутуна.

Винидихъ чпин тIварар къур хуьрерилай гъейри КцIарин, Къубадин, Хачмаз ва Девечи районрин чилерал "пел" компонентди арадал гъайи мадни цIудралди къадим хуьрерин тIварар къалуриз жеда. III-VIII виш йисара КцIарин чилерал пайда хъайи Вердиханпел, Къазиханпел, Къурупел, Сад лагъай Мийсарпел, Рушарпел, Къвед лагъай Рушарпел, Магъмудапел, Сад лагъай Мийсарпел, Къвед лагъай Мийсарпел, Пиралидпелер, Шабурапелер, Шамила-пелер, Шуранпел, Юсуфханпел, гуьгъуьнлай, яни XI асирда арадал атай Надирапел, ГацIапел, Къвепел хътин хуьрерин тIварар тарихдин чешмейра къедалди амазма. 1976-йисуз археологр КцIарин чилерал чи къадим мескенрикай тир, вичин бине чи эрадал къведалди III виш йисан эхирра - II виш йисан сифте кылера кутур Кучумханпел хуьруьн амукъаяр жагъана. Эгъуьндайла инай къванцин яракъар, хъенчин къапар ва маса затлар акъатна. (Ахундов Т.И., Аразова РБ. Поселение Кучумхантепе в Кусарском районе.//Докл. АН Аз.ССР. 1984. N 9, ч. 78-82).

Къуба райондин чилерал III-XIII виш йисара Къайпел, Къаяпел, Герелпел, Куьрелпел, Сад лагъай Куьлуьпел, Къвед лагъай Куьлуьпел (ина сифтехуьр ракъун девирдин эвел кылера кутунай), Гуьнепел, Къванципел, Салмана-пел, Гъуьлягъдпел, Искендеранпел, Мискиндпел, Мурсалапел,

Сиртпел, Ратрапел, Клуфпел (ракун девирдин эвел килера) хьтин хуьрерин бине кутунай. Идалай гъейри 1969-йисуз археологри Къуру вацун кьерехда, гилан Хужбала хуьруьвай 3 километр яргъа тлуан патав мадни са къадим хуьруьн амукаяр ашкара авуна. Адан виликан твар вуч ятла малум туш ва алай вахтунда и чкадиз Ибрагимхелиланпел лугъузва. Археологри и хуьр чи эрадал къведалди II агъзур йисан эвелра кутунвайди тестикъарзава. Адан патав гуьгъуьнлай Чеклапел твар ганвай хуьрни кутунай.

Вичик Муьшкьюрдин чилерин члехи пай акатзавай Хачмаз райондин виридалайни къадим хуьрерикай сад Ахцегъпел я. 1977-йисуз Ахцегъкъазмаяр (гила адан твар дегишарнава) ва Уьшкьюн хуьреривай 2 километр яргъа тир клунтлунал ашкара авунвай и хуьруьн амукаяр чи тарих чирун патал генани къиметллубур я. Хуьр хуш квай члехи клунтлунал кутунай. Чиливай 12 метр къакъандиз хкаж хъанвай клунтлунын винел патан чин 4200 квадратметр я. Археологиядин материалри субутзавайвал, ина сад лагъай гилера хуьр кишпирдин девирдин сифте килера, чи эрадал къведалди II агъзур йисан эвелра арадал атанай. Шумудни са виш йисара дурум гайи хуьр гуьгъуьнлай чкланай. Тахминан агъзур йис алатайла, чи эрадин I асирда ина цлийи килелай хуьр кутунай. XII виш йисан юкьвара чапхунчийри и хуьр чуклурнай.

Муьшкьюрдин чилерал гъакI Гъвечипелер шегъерни хъанай. И шегъер юкьван асиррин сифте килера, къве клунтлунал кутурди тир. Клуьтарин ара 50 метр я. Ахцегъпелей хъиз, инаини шегъер чапхунчийрикай хуьдай цларин амукаяр жагъанва.

Дегъ члвара Кцлара хъиз, гилан Хачмаз райондин чилерални Рушарпел хуьр хъанай. И хуьрни юкьван виш йисарин сифте килера арадал атанай. Ам 6 агъзур квадратметр чка къазвай, къеледиз ушар хуьр тир.

Муьшкьюрдин члехи хуьрерик Регъуьнпелерни акатзавай. Ам чпин ара 40-50 метр тир къве члехи клунтлунал кутунай. Гъам тарихдин чешмейри, гъамни археологиядин материалри и хуьр III-IV виш йисара арадал атайди субутзава. XII виш йисан эхирра хуьр залзаладикай чкланай. Сагъ амукай ксари инай куьч хъана маса чкада цлийи хуьр кутунай. Са бязи чешмейра цлийи хур Машидпелер лугъудай чкада арадал атанвайди къалурнава. Чи фикирдалди, им гъакъикъатдив къадай делил я. Вучиз лагъайтла и чка гъам хуьруьз мукъвал тир, гъамни ина эцигунар патал къулай шартлар авай. Машидпелерилай алатайла, члехи хуьрерикай сад Серкерпел тир. Муьшкьюрда и твар алай къве хуьр авай. Сад лагъай Серкерпелен амукаяр кишпирдин девирдин сифте килериз талукъбур я. Хуьр чиливай 9 метр къван къакъандиз хкаж хъанвай, вичин винел патан чин 6 агъзур квадратметр тир клунтлунал кутунай. Археологиядин материалри субутзавайвал, и хуьр кишпирдин девирдин сифте килера арадал атанай ва тахминан чи эрадал къведалди II йисан сифте килера чкланай. Гуьгъуьнлай юкьван асиррин сифте килера ина цлийи хуьр пайда хъана. Амма XIV виш йисан эхирра и хуьруьн гелни квахъна. Идалай гъейри Муьшкьюрдин чилерал Пелер ва Чубандпел хуьрерни хъанай.

Девечи райондин чилерал хъайи Аласпелен (гилан Гендоб хуьруьн къвалав) твар араб чешмейра гъатнава. Абу Мугъамед ибн Асам ал-Куфиди вичин "Ктаб ал-фуьтуьгъ" эсерда 645-йисуз лезгийрин уьлкведал вегъей арабрин сердер Салман ибн Раба Бармак дагъдин (тарихар члурзавайбуру гуьгъуьнлай "бармак" гафуникай "бармагъ" авуна ва гила и дагъдиз "Бешбармагъ" (вад тлуб) лугъузва) патав 700 лезгидал расалмиш хъайиди кхъизва. Лезгийри арабрин 10 агъзур мислимдин аксина женг члугунай. Са шумуд юкьуз киле фейи женгина чапхунчийри 2 агъзур аскер кваларнай. Лезгийрикай сагъ амукай эхиримжи са шумуд кас Аласпелен патав гъелек хъанай. IV асирда лезгийри вичин бине кутур и хуьр VII асирда арабри чуклурнай. Гила са бязи чешмейра и къадим чкадин твар "Алмастепе" хъиз къалурзава. ГъакI Аласпелен кылив гвай, XIV асирда арадал атай Гилиспелен твар "Гуьльуьстантепе" хъиз кхъизва.

Вичик Шабрандин чилерин са пай акатзавай гилан Девечи райондин чилерал чи эрадал къведалди III, II ва I агъзур йисара шумудни са лезги хуьрер арадал атанай. Абурукай Пел, Сад лагъай Члехи Пел, Къвед лагъай Члехи Пел ва маса яшайишдин чкайрин тварар къаз жеда. Гила и чкайриз Рустепе, I Чакъкъаллыкътепе, II Чакъкъаллыкътепе лугъузва. Амма тарихдин са чешмени герек авачиз археологиядин материалри анра лезги хуьрер хъайиди субутзава. Пелей жагъай археологиядин материалар анализ авур алимри икI кхъенва: "...И хъенчин къапар Къиблепатан Дагъустандай жагъанвай ракуьн девирдин вилик фенвай вахтариз талукъ амукайриз хасбур я". (Алиев Т.В. Предварительное сообщение о поселении Рустепе// Докл. АН Аз.ССР 1984. N 6, ч. 85-86).

1978-йисуз Баку-Ростов шегъредин кьерехда, гилан Айгуьнлуь хуьруьн патав ашкара авунвай Сад лагъай Члехи Пелей жагъанвай курар, кутарар, гетлеяр ва маса къапар, абурал алай нехишар лезгийриз талукъбур я. Инай маса лезги хуьрерай хъиз, регъуьн къванер ва къванцин нажахарни жагъанва. Гъа и затлари хуьруьн бине чи эрадал къведалди III агъзур йисан эвелда кутунвайди субутзава. Адан къвалав гвай Къвед лагъай Члехи Пел археологри кишпирдин девирдин сифте килера арадал атанвайди малумарнава.

Дегъ девирра чакъ чпин тварар "кунтI" компонентди арадал гъайи хуьрерни гзаф авай. Абурукай Къубадин, Кцларин ва Хачмазин чилерал хъайи ихьтин хуьрер къалуриз жеда: Клуьтар, Сад лагъай КлуьтI, Къвед лагъай Клуьт, Пуд лагъай КлуьтI, Уьнуьгъ КлуьтI, Члехи КлуьтI, Агъа КлуьтI, Вини КлуьтI, КлуьтIал ва мсб.

Къубадин чилерал хъайи КӀунтӀар хуър алай чкадиз "20 КӀунтӀни лугъуда. Вучиз лагъайтӀа и хуър 20 кӀунтӀлунал кутунай. Ибур аскӀан кӀунтӀар тир ва гъар са кӀунтӀлунал са шумуд кӀвал алай. Хуъруъз анжах са рехъ авай. Амай пуд патай ам дагълари элкьуърна цӀарцӀе тунвай. Инай жагъанвай археологиядин материалри КӀунтӀар хуър чи эрадал къведалди II агъзур йисан эвелра кутунвайди тестикъарзава.

КӀцӀарин чилерал хъайи Сад лагъай КӀунтӀ, Къвед лагъай КӀунтӀ ва Пуд лагъай КӀунт хуърер ракъун девирдин сифте къилера кутунай. И мукъвал хуърерин агъалийри санал чапхунчийрин аксина женг чӀугвадай.

Тарихдин чешмейрай аквазвайвал, чяхъ "пел" ва "кӀунтӀ" компонентри санал арадал гъайи тӀварарни хъанай. Мисал яз КӀцӀарин КӀунтӀпел хуъруън амукъаяр къалуриз жеда. Гилан ГуъндуъзкӀеледин кефер - рагъэкъечӀдай пата хъайи и хуър III виш йисан сифте къилера кутунай. VII виш йисан эхирра араб чапхунчийри КӀунтӀпел чукурна чиливди сад авунай. Икъван гагъди чи алимри кваз такьур "тала" компонентдикай къилди лагъана кӀанзава. Чи хуърерикай кхъей са касдини адакай веревирдер авунвач. "Тала" лезгийри тар-там авачир ахъа чкадиз лугъуда. Чяхъ "къуълуън талаяр", "тамун талаяр", "векъин талаяр" хътин алакълу ибараяр ава. Къуълуън талаяр къуъл цанвай ахъа чкайриз лугъуда. Тамун талаяр тарар атӀана, тама арадал гъанвай ахъа чкаяр я. Векъин талайрал дагълара, тамара, дуъзенлухра дуъшууш жеда. Са гафуналди, "тала" чи меце фадлай гъатнавай ва гегъеншдиз менфят къачузвай гафарикай я.

Куъре пата "тала" гафуникай арадал атанвай ихътин микропонимар ава: Амплаш тала, ЧӀехи тала, ГъвечӀи тала, Талаяр, НацӀан тала, Тама авай тала, Ширен тала, Суван тала, Михер тала ва мсб. Къуба патани "тала" компонент квай гзаф микропонимар дуъшууш жезва: Яргъи тала, Вурвар тала, Хылерин тала, ЧӀаныхъ тала, Ясаб талаяр, Агъа тала, Вини тала, Рукван тала, Рушар тала ва мсб. Лезгийр ва аварар яшамиш жезвай районрикай анжах Къвепеле, Огъуз, Шеки, Къах, Закъатала, Белокан района "тала" компонент квай 300 топоним ашкара авунва. (История топонимических исследований. Баку, 1992. ч. 21.)

Гъа инал лагъана кӀанда хъи, хуърерин тӀварар ахтармишдайла топонимрикайни менфят къачун чарасуз я. Топонимри къадим, чеб амачир, чпин тӀварар ойконимрин пассив фондуник акатнавай хуърер ашкара ийидай мумкинвал гузва. Азербайжандин алимри Шеки -Закъатала зонада (вини-дихъ къалурнавай 6 районда) 40 къван "къвахънавай" хуърерин тӀварар винел акъуднава. Абуру хиве къазвайвал, и хуърерин са паяр лезгийриз махсус дагъдин хуърер я.

Къвепеле районда "тала" компонент квай 60 топоним ашкара авунва. Чкайриз тӀварар гудайла и гафуникай анжах лезгийри ваъ, азербайжанвийрини менфят къачунва. Гъавиляй азербайжан чӀалалди ихътин топонимар дуъшууш жезва: Памбаг тала, Эйритала, Элликтала ва мсб. Алай вахтунда ина Хырхатала тӀвар алай хуърни ава.

Тарихдин чешмейрай аквазвайвал, XVIII асирдал къведалди Къвепеледа Суван Тала, КӀамун Тала, Къве Тала, Талаяр, Талапад, Сал Тала хътин лезги хуърер авай. 1732-йисуз Надир шагъдин къушунри Ширвандин лезгийрал вегъейла и хуърер чукурнай. ЧкӀай хуърерин агъалийрин са паяр Къахдиз куъч хъанай. Ина абуру Яргъи тала, Хуър тала, ЧӀехи Тала хуърерин бине кутунай. Гуъгъуънлай са къадар лезгийр Дагъустандиз куъч хъанай. Исятда Къах районда маса халкъар яшамиш жезвай Багътала, Узунтала, Хелефта-ла, Къаратала хътин хуърер ава.

Огъуз (виликан Варташен) районда "къвахънавай" 19 хуъруън тӀвар винел акъуднава. Ина ашкара авунвай 358 топонимдин арада "тала" компонентдикай туькӀурнавайбурни гзаф ава. Огъузда Суван тала тӀвар алай лезги хуърни хъайиди малум жезва.

XIX асирда Москвада чап хъайи "Шекинские лезгины" ктабда ва са бязи макъалайра къалурнавайвал, Шекида лезгийрин къадар генани пара тир. Гъеле XVIII асирдин юкъвара ина Андугъ тала, Пуд тала, ХъинцӀ тала, КъуруцӀ тала хътин хуърер авай.

Вичин топонимический фондин спектрар авар, лезги, цӀахур ва гуржи тӀварарикай ибарат тир Закъатала районда лезгийрин Агъабур, Къиркъилар, Вини тала, Лекъ тала хътин къадим хуърер хъанай. Санлай тарихдин чешмейра къалурнавайвал, XVIII асирдал къведалди ина 20-дав агакъна лезги хуърер авай. Гъавиляй урусрин фельдмаршал Паскевича ва маса генералри чпин малуматра и чкадин тӀвар Лезги-Жар виляят хъиз къалурнай. (Кавказдин сердер фельдмаршал Паскевича вичин къейдер авур журнал ва маса чешмеяр.)

Гуъгъуънлай са бязи вакъияр себеб яз лезги хуърерин са паяр чкӀанай ва я куъчарнай. Макъаладин эвелда къейд авурвал, анжах 1953-йисуз Закъаталада 8 лезги хуър Дагъустандиз куъчарнай. ЯтӀани са бязи хуърерал лезги тӀварар къедалди алама: Силибан, Къвепелуба, Мешлеш ва мсб. Исятда Закъатала райондин "тала" компонентди арадал гъанвай, маса халкъар яшамиш жезвай агъадихъ галай хуърер мисал яз къалуриз жеда: Ашагъи Тала, Юхари Тала, Узунтала, Ойтала.

Лезги хуърер гилан Белокан райондин чилерални хъанай. Алимри кхъизвайвал, и райондин топонимический фон авар, лезги ва гуржи тӀварарикай ибарат я. (Юзбашев Р.М., Нуриев Э.Б. О некоторых достижениях регионального исследования топонимии Азербайджанской республики. В кн.: История топонимических исследований. Баку, 1992. ч. 15-22). Белокадин чилерал хъайи лезги хуърерик Салбанхуър, Къасумтала, Юуртала, ЧӀехи тала, Суртала, ЧӀэкартала хътин хуърер акатзава. И хуърер гьикӀ арадай акъатнатӀа лугъуз жедач. Гъелелиг идакай чи гъиле тарихдин делилар гъат-

навач. Амма алай вахтунда Белоканда "тала" компонентди арадал гъанвай ихътин хуърер ава: Уькуьзовтала, Ититала, Пуьштетала, Къамиштала, Куртала, Талалар, Халатала, Буйуьктала, Жинжартала, Эйритала, Гуьйемтала, Муркъузтала, Чедервтала.

Алай вахтунда Хачмаз райондани "тала" компонент квай хуьруьн твар дуьшуьш жезва. Месела: Чинартала. Дегь члавара Муьшкурдин чилерал ихътин твар алай кьве хуьр хъанай: Сад лагъай Чинартала, Къвед лагъай Чинартала. 1977-йисуз археологри и хуьрерин амуькьяр ашкара авуна. Чи бубайри абурун бине гилан Худат-Хачмаз шегьредин кьерехда, Шуллардиз мукьва чкада кутунай. Сад лагъай Чинарталади кьве чехи клунтунин чин ва кьваларив гвай чилер кьунвай. Чиливай 14 метр кьван хкажхъанвай са клунтунин чин 2200 квадратметр я. Къвед лагъай клунт 200 метр кьван яргъал ала. Адан кьакъанвал 15 метрдилаи виниз я. И клунтунал чехи кьеле эцигнавай ва анай чинебан рехъ члугунвай. А рекъин гел гилани ама.

Сад лагъай Чинарталадай жагъанвай хъенчин кьапари сифте яз ина хуьр чи эрадал кьведалди III агъзур йисан эвелра кутунвайди субутзава. Тарихдин чешмейрай аквазвайвал, и хуьр агъзур йис алатайла чапхунчийри чукурнай. 500 йисан кьене ина касни яшамиш хъанач. Гуьгьунлай чкадин агъалийри гъа клунтарал цийи хуьр кутуна. И хуьруьни са шумуд виш йисуз дурум гана. Алупан гьукумат арадал атай члавуз лезгийри ина пуд лагъай гилера хуьр кутуна. И кар алимри гьилик авунвай археологиядин материалрини тескиьарзава. Пуд лагъай хуьр VIII виш йисан сифте кьилера араб чапхунчийри чукурна.

Къвед лагъай Чинарталадин амуькьяр гилан хуьруьвай 0,5 километр кьван яргъал клунтунай жагъанва. Амма археологри гьелелиг адакай атлай гаф лагъанвач.

Кцлар районда "тала" компонент квай Гъачатала твар алай хуьр дуьшуьш жезва. Ина Агъа Манкъулидхуьруьз Манкъулидхуьруьн Талани лугьуда. Гъакъикъатда XIX виш йисан юкьваралди Кцларин чилерал Манкъулидхуьруьн Тала хуьрни хъанай. Идалай гьейри Хьилер Тала хуьрни авай. Къубадин бунтарин вахтунда урус генералри а хуьрер чукурнай.

Са бязи алимар кефер - рагъакидай Азербайжанда, яни винидихъ чпин тварар кьур 6 райондин чилерал дуьшуьш жезвай "Клуш" топонимдиз илим-дал бинеламиш тахъанвай баянар гуз алахъзава. Гуя и топоним кьипчарихъ галаз санал Азербайжандиз атай, "Къушчу" твар алай кьадим туьрк тайифадихъ галаз алакьалу я кьван. Сад лагъайди, чешмейра урус члалалди "Куш" хъиз кхъизвай "Клуш" гафунинни "къушчи" гафунин этимология сад туш. Къвед лагъайди, "Клуш" компонентди арадал гъанвай топонимар Азербайжандин кефер пата ва Кьибле Дагъустандани дуьшуьш жезва. Месела: Клуша Клам, Клуша тлул, Клуша пел, Клуша легъ ва мсб. Инкьилабдал кьведалди Тифлис губернияда вичикай лезги хипехъанри менфят кьачузвай Клуша хъишлах лугьудай чка авай. Гуьгьунлай и твар дегишарна.

Архивдин материалрай гьеле XIX асирда Къуба аялатда Клушхуьр авай-ди малум жезва. Къубада Клуша клам, Клуша клунт хътин микропонимар исятдани ама. Кьиблепатан Дагъустанда Дарклуш, Дарклуш кьазмаяр тварар алай хуьрер ава. Профессор Р.И.Гъайдарован фикирдалди Дарклуш терминди сифтегъан вариантда чка ва я объект ваъ, и хуьруьн бине кутур инсандин твар кьалурзавай. (Р.И.Гъайдаров. Введение в лезгинскую ономастику. Махачкала, 1996. ч. 43.) Алимдин и фикирдихъ чунни шерик я. Клуш халисан лезги идионим я ва Клушхуьруьн тварни адан бине кутур Юушахъ галаз алакьалу тирди фагъумна кланзава. И фикир субутдай мад са делил: Кцлар райондин Гадацийихуьре Клушатлар твар алай тухум ава.

Азербайжандин са бязи алимри бегъемдиз кьил акъудиз тахъана чпинди хъиз кьелемдиз гузвай мад са гаф - "кьутал". И гафунин куьмекдалди са шумуд лезги хуьруьн тварар арадал атанай: Кьутал, Кьуталар, Чехи Кьутал, Кьуталхуьр, Кьеруж Кьутал. "Кьутал" лезгидалди дагъдин дуьзенлух чкадиз лугьуда. Амма Э.К.Мегьралиева вичин "Географические термины в топонимах Азербайджана" макъалада (Килиг: История топонимических исследований. Баку, 1992. ч. 77-83) "кьутал" гафуниз ихътин баян гузва: "Азербайжан члалалди "кут" гафуни "тупой", хци тушир хътин мана гузва, "ал" - талукьвал кьалурзавай суффикс я." (Мад гъана, ч. 81.) И автор члалан пешекар туширди гьасятда кьатлуниз жеда, тахъайтла ада халисан лезги гафуниз кьве чкадал пайна акатайвал баян гудачир. И касдиз чир хъун герек я хьи, азербайжан члала "кут" ваъ, "куьт" гаф ава ва анжах гъа гафуни "хци тушир" хътин мана гузва. Къвед лагъайди, икьван гагъди члалан алимрикай са касдини "ал" азербайжан члала талукьвал кьалурзавай суффикс я лагъанвач.

Къуба патан кьадим лезги хуьрерин тварарикай са бязибур са кьве гь-жадикай ибарат тир гафарикай арадал атанва. Месела: Агар, Кьартар, Мучлу, Утлугъ, Клуф, Рутар, Чарах. Гьелелиг и гафарин этимология ачухар-навач. Ятлани абуруз кутугай баянар гуз жеда.

Агар хуьр XIII асирда Пелпеле (юкьван асиррин араб чешмейра гилан Велвеле вацлун лезги твар ик кьалурнава) вацлун чапла пата, гилан Джими хуьруьвай 4 километр кьван яргъаз кутунвай хуьр я. Агар алай чка яйлахри-кай ибарат тир. Гъа и кар ва араб авторрин эсерра гъатнавай са бязи лезги гафар фикирда кьуртла, дегь члавара чи бубайри яйлахдиз "агар" лагъайди малум жезва. Араб авторри кхъизвайвал, Алупандин чкадин агъалийри клеви чкайриз "агалар", Къвепеледиз гьамни "агалун" (яни агалнавай чка, кледе), дуьзенлухриз "агарар" лугьудай. Тарихдин чешмейрай Агар хуьр XVII виш йисан эхирра клайди ашкара жезва.

Кьартарни XIII виш йисан юкьвара, Пелпеле вацлун кьве пата кутунвай хуьр я. Инай жагъанвай

археологиядин материалри абур, лезгийриз хае тирди къалурзава. Чи фикирдалди, Къарт хуьруьн бине кутур касдин твар я. Къубада Къартарин тухум исятдани ама. Къиблепатан Дагъустандин Агъа Цинитрин хуьре "Къартара бахча", Кутларин хуьре "Къартан булах" тварар алай чкаяр ава. Мучлуни XIII виш йисан хуьрерик акатзава. Адан амукаяр Къуба райондин гилан Мучу хуьруьн патавай жагъанва. Тарихдин чешмейра кхьенвай-вал, Мучлу дагъдин сал дареда, Ширвандай Дербентдиз физвай рекьин кьерехда кутунай. Чкадин агъалийри исятдани и рекьиз Ширвандин рехъ, дагъдин куклушдиз Ширван дагъ лугъузва. Инай жагъанвай археологиядин материалар лезгийриз хасбур я. Хуьруьн твар адан бине кутур Мучлу лугъудай лезгидихъ галаз алакьалу я. Къуба пата Мучлан тухумар исятдани ама. Месела, Хылерин хуьре члехи тухумрикай садаз Мучлар лугъузва. Вичин бине IX асирда кутур Утлугъ Къубадин лап члехи хуьрерикай тир. Адан твар гилан Утлугъ хуьруьн хвенва. Тарихчийри кхьизвайвал, Утлугърин твар юкъван асиррин лап члехи хуьрерин сиягъдик акатзавай. Ширвандай Къубадиз, Дербентдиз ва Кеферпатан Кавказдиз физвай карванар инай тлуз фидай.

Клуф генани къадим хуьр я. Къубадин Къуру вацун эрчи пата, Агъбил хуьруьвай са километр яргал тир клунтунай адан амукаяр жагъанва. Сифтегъан ракъун девирда вичин бине кутур и хуьруькай лазим тир материалар вири кватлиз хъанвач. Амма Кцлар райондин чилерал адан гелер амачиз туш. Ина алай вахтунда Клуф уба хуьр ава. Киригдин хуьре "Клуфиз феи мягъле" микропоним дуьшуьш жезва.

1958-йисуз археологри Кцлар райондин Эвежугъ хуьруьвай 2 километр къван яргал Рутар хуьр хъайиди ашкара авуна. Ина Рутар пирни ава. Гъа и делилди хуьруьн твар Рут лугъудай касдин тварцихъ галаз алакьалуди я лугъудай фикирдал гъизва. Археологиядин материалрай хуьр XII асирда кутунвайди малум жезва.

Чарах (Чарахар) хуьруьн амукаяр Кцлар райондин Суважал ва Вини Лакар хуьрерин арада авай тамай жагъана. XVI-XVII виш йисара им гзаф члехи хуьр тир ва ада 10 гектар къван чка къазвай. Тарихдин чешмейрай аквазвайвал, Чарахарин агъалийри чпин хуьр чапхунчийрикай хуьн патал ина мягъкем клеле эцигнай. Надир шагъдин къушунри басрух гайи члавуз 4 агъзур къван чарахвиди чапхунчийрин аксина женг члугунай. Женгер яргал фена, Чарах клеле къаз тахъай шагъди эхирни вичин къушунар къулухъ члугунай.

Чарахар твар алай тухум Кцлар райондин Цалагур хуьре исятдани ава.

Гъа икл, макъаладин эвелда мисал яз къалурнавай къадим чешмейрай, археологиядин материалрай, чара-чара компонентри арадал гъанвай чи чкайрин тварарин этимологиядай малум жезвайвал, чи ойконимрин тарихар къадим я ва абур жуьреба-жуьре рекъералди пайда хъанва. И карди гъакни, "лезгийрин гзаф хуьрер X-XIII виш йисара арадал атанвайди я" лугъузвай са бязи алимар ягъалмиш тирди субутзава. Винидихъ гъанвай делилрай аквазвайвал, гъеле чи эрадал къведалди лезгийрихъ вишералди члехи хуьрер ва шегъерар авай. Энеолит, гъакл кишпирдин (буьруьнждин) ва ракъун девирриз талукъ археологиядин амукайри субутзавайвал, лезгийрин чилерал сифте яз инсанар яшамеш жезвай чкаяр, хуьрер са шумуд агъзур йис инлай вилик арадал атанай. Субут паталди Самур ва Гуьлгери вацларин дерейра энеолит девирда чпин бине кутур хуьрерин тарихар рикел хкун, Мамраш, Гиляяр ва маса хуьрерин патарив ашкара авунвай жуьреба-жуьре къапарин амукаяр тупалай авун бес я. (Котович В.Г. Отчет о работе I-го горного отряда. Рукоп. фонд ИИЯЛ, ч. 104-105; Котович В.Г. Новые археологические памятники Южного Дагестана. МАД, I, Махачкала, 1959. ч. 135.) Са бязи алимри гъахълу яз Къубадин лезгийр яшамеш жезвай чилерал са къадархуьрер кишпирдин девирда арадал атанвайди къалурнава. (Александрович - Насифы. Находки бронзового века около Хачмаса. Известия Азкомстариса, вып. 4, тетрадь 2. Баку, 1929, ч. 215.)

Макъа хуьруьн патавай жагъанвай археологиядин амукайри сифте ракъун девирда (чи эрадал къведалди VII-IV виш йисар) лезгийрихъ гъихътин тарих ва меденият авайтла делилралди субутзава. Инай жагъанвай къве патал мурз алай яргъи турари, чукулри, жуьреба-жуьре маса затлари къалурзавайвал, а девирда лезгийри ракъукай геьеншдиз менфят къачуз-вай ва адакай яракъар, гъар са жуьредин къапар расзавай. Идалай гъейри абуру хъипрепикай, кларабдикай, шуьшедикай расзавай безекдин затлар Закавказьедин ва вилик патан Азиядин халкъари къачузвайди малум жезва. (М.Н.Пикуль. Первобытнообщинный строй на территории Дагестана. Очерки истории Дагестана, т. I. Махачкала, 1957, ч. 20-21.)

"Лезгийр скифар я" ва я "лезгийрин бубаяр скифар я" лагъана кхьенвай са бязи тарихчийрини дегъ члавара лезгийрихъ къалин хуьрер хъайиди къалурзава. Чи гел ва лег тайифаяр скиф тайифаяр я лагъанвай Страбона абурухъ члехи хуьрер авайди къалурнава. (Страбон. География. Кн. XI, 5, I; ВДН, 1947, NI, ч. 222.) Скифар лезгийрин бубаяр хъиз къелемдиз ганвай XIII асирдин монгол тарихчи Инока Магакиди лезгийр Кавказдин члехи ва чпихъ гзаф хуьрер авай халкъарикай тирди къилди къейд авунва. (История монголов Инока Магаки, XIII в. Перевод К.Патканова, СПб, 1871, ч. 2-3.) И алимар чи халкъдин дувулрал, этногенездал гъалтайла ягъалмиш ятлани, абуру лезгийрихъ къадим яшайишдин чкаяр, хуьрер, меденият авайди къалурун рикелай ракъурнавач.

Гуьгъуьнлай ихътин авторрин эсерар асасдиз къачуна лезгийрикай малумат ганвай са къадар маса алимри кхьенва хъи, скиф-сармат элементар Кавказда пайда хъайидалай гъеле агъзур йисар вилик лезги тайифайри ина бине кутунвай. Араб тарихчи Ибн ал-Асира, арабрин географ Якуьба,

французрин монах В.Рубрука ва маса авторри гайи малуматар асасдиз къачуртла, VII-XII виш йисара Дербентдин патав цудралди члехи лезги хуърер авай ва гуьгъуьнин девирра чапхунчийри абур чуклурнай. IX-X виш йисарин са къадар араб авторри Ширвандин чилерал яшамеш жезвай агъалийрин члехи паяр лезгийр тирди ва абурухъ вилик фенвай хуърерни шегъерар авайди къалурнава. Монголри чи чилерал вегъей члавуз чахъ гьихътин хуърер авайтла ва агъалийри абур чапхунчийрикай гьикл хуьзвайтла къалурзавай шумудни са тарихдин чешмеяр ава. Гъа чешмейра кхьенвайвал, "Лезгистандин эмирри" вири члехи хуърера келлеяр эцигна, чпиз басрух гузвайбурун аксина хъсандиз женг члугваз алакьдай гужлу клеретлар туйкьурнавай. Гъвечли хуърерин агъалийрини гъабуруз куьмек гузвай. (Ибн ал-Асир. Тарих ал-Камил, перевод с арабского Н.К.Жузе. Баку, 1940, ч. 142; Рашид-ад-Дин. Сборник летописей, т. III. М.,-Л., 1946, ч. 189.) Амма монголрин къадар пара тир ва лезгийри абур гьикьван куклварайтлани, цудралди хуърер чапхунчийрин гьилик акатзавай. 1253-йисуз Франциядин король IX Людовика вич монголрин Мангъу хандин килив ракъурай Вилгьелм Рубрука хабар гайивал, чапхунчийрин аксина къегъалвилелди женг члугвазвай лезгийрин хуърер монголри чуклурна чиливди сад ийизвай. (В.Рубрук. Путешествие в восточные страны. СПб, 1911. ч. 39.) Са бязи чешмейра кхьенвайвал, анжах Теймурленга лезгийрин вишдалай виниз хуърер къилий-къилди чуклурнай. Абурук Цул, Хъиравар, Хенжелкеле (Хенжалакеле), Цицихуър, Хашанхуър, Пелпеле, Къудял, Куьрхуър, Къансав, Виттихъар, Шатлахуър, Цехцел, Ушкеле, Калахуър, Клути, Сувагар, Гаргар, Хъарт, Хъачл, Келл, Клуьтлар, Цархуър, Кламкеле, Тарнах, Шумагъ, Тпиг, Михар, Цлухур (Цлудхуър), Кемеч, Клуьргъуьн, Къежел, Гъегъе, Цлар, Чуэл, Тунпал хътин члехи хуърерни акатзава. Вичин буба Шейх Жуьнейдан къисас къахчун патал лезгийрал гъужум авур Шейх Гъейдар Сефеве Табасарандин Тинитхуьруьз къедалди лезгийрин Къекъем, Къуьсуь, Касаван, Югъвар, Тистар, Къучум, Чипетл, Михетлар, Еркер, Мезре, Кутлц, Къарчугъ ва маса хуърерин агъалияр муьтлуьгъариз алахънай. Женгер себеш яз и хуърер чклана тергхъанай ва гуьгъуьнлай чка-дин агъалийри цийи хуърер кутунай. 1488-йисуз Тинит хуьре лезгийри ва табасаранвийри Шейх Гъейдаран къушунар куклварай члавуз чи цудралди хуърер чклана харапайриз элкьвенвай. Тарихдин чешмейрай аквазвайвал, Дагъустанни Азербайжан Урусатдик экечлайдалай гуьгъуьниз лезгийри чпин аранда, гилан Къуба ва Хачмаз районра авай дуьзенлух чилерал цудралди цийи хуърер кутунай. Чешмейра абурукай Агъа Лакар, Аваран, Гадацлийихуър, Цлийихуър, Вини Цлийихуър, Агъа Цлийихуър, Куьснет, Шуьмехуър, Чуьрал, Куркун, Цири, Ухул, Кулар, Мегъец, Плиринхуър, Жанидхуър, Нежефхуър, Келет Лацар ва маса хуърерин тварар гъатнава. Амма исятда абурукай гзаф хуърер амач.

Гъа члавуз лезгийри чпин дуьзенлух чилерал гзаф хъишлахар ва убаярни арадал гъанай. (Ихилев М.М. Народности лезгинской группы. Махачкала, 1967. ч. 28.) А девирдин чешмейра къалурнавай хъишлахарикайни убайрикай са къадарбурун тварар "къахънавай" хуърерин сиягъдик акатнава. Мисал яз Чуьрхъишлах, Гьилхъишлах, Клуьфхъишлах, Къадимахъишлах, Рутхъишлах, Тпигьирхъишлах, Кузунуба, Алпануба, Мегъеруба, Хъимилуба, Чахчахуба, Цицлеруба, Виниуба, Агъауба, Ахцегъуба, Гъасануба, Агъмалуба, Макъаруба, Хъартасуба ва масабур къалуризе жада.

Ихътин ойконимар арадал атуьнин рекъер фикирда къуна, филологиядин илимрин доктор Ш.М.Саадиева абур 3 группадиз пай жезвайди къалурнава. Сад лагъай группадик чпин сад лагъай компонентар жуьреба-жуьре манайрин лексемрикай ибарат тир сложный ойконимар акатзава. Месела: Юкъвануба, Чухуруба, Хуьруба, Узунуба, Агъауба, Члехихъишлах, Дуьзхъишлах, Цлийихъишлах, Винихъишлах, Ялхъишлах ва мсб.

Къвед лагъай группа чпин сад лагъай компонентар инсанрин тварар-рикай арадал атанвай ойконимрикай ибарат я. Месела: Агъарегъимуба, Агъмедуба, Давудуба, Манафуба, Муьзефферуба, Салагъуба, Гъатемуба, Алибегхъишлах, Магъмудхъишлах, Късумхъишлах, Юсуфхъишлах, Мегъралхъишлах ва мсб. Иниз гъаклани инсанар фикирда къазвай компонентрикай туйкьурнавай ойконимар талукъ я: Хануба, Шихуба, Муллауба, Чубануба, Бегхъишлах, Ханхъишлах ва икл мад.

Пуд лагъай группадик чпин компонентар маса ойконимрихъ галаз генетически муьква тир ойконимар акатзава. Алимдин фикирдалди, ихътин ойконимар къадим ойконимрихъ къилди компонентар акал хъана арадал къевезва. Месела: Эчлехуьруба, Гьилуба, Цлехуьлуба, Уьнуьгъуба, Муьругъуба, Кузунхъишлах, Лакархъишлах, Хъимилхъишлах, Куьпчалхъишлах, Сусайхъишлах, Уьшкунхъишлах ва мсб. (Саадиев Ш.М. О сложных ойконимах с компонентами оба и кышлак. В кн.: История топонимических исследований. Баку, 1992. ч. 57-61.)

Гъа инал лагъана кланда хъи, вичин макъалада алимдивай "уба" компонентди арадал гъанвай са бязи ойконимриз баянар гуз хъанвач. Гъавилай ада кхьенва: "Са бязи ахътин ойконимарни ава хъи, абурун сад лагъай компонентар гъелелиг ачухариз жезвач ва абур чи классификациядикай къерехда амуькзава: Къазвинуба, Къвепелуба, Клуьфуба, Машиуба, Тагъаруба, Татяуба, Уьзденуба, Харахуба" (Мад гъана, ч. 59.)

И ойконимриз баянар гун патал гъам Азербайжандин география, гъамни ина яшамеш жезвай халкъарин тарих хъсандиз чир хъана кланзава. Тварар къунвай муьжуьд ойконимдикай къвед (Къазвинуба ва Татяуба) чаз ваъ, Масаллы райондиз талукъбур я. Абур Къазвин ва Татяновка хуърерин тварарихъ галаз алакьалу яз пайда хъанай. Исятда Къазвин хуьр амач. Тарихдай урусри Муьгъанда чпин са къадар хуърер кутурди хъсандиз малум я. Петропавловка тварар алай сад лагъай

урус хуър 1868-йисуз куту-най. Гуьгъуьнлай Ново-Николаевка ва Ново-Александровка арадал атана. Анжах 1908-1909-йисара урусри Билесувардин чилерал 8 хуър кутунай. Карягинский, Кулибинский, Грибоедевский, Пушкинский тварар алай хуърерни и сиягъдик акатзава. Гьатта советрин девирда Билесувар райондиз Карягин ва Пушкин хьтин тварарни ганай. 1910-йисан эхирра Мугъанда урусрин санлай 140 агъзур кас яшамиш жезвай 26 хуър ва поселок авай. Татьянавка ва са бязи маса хуърерин бинени гьа девирда кутунай. (Шавров Н.И. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. Санкт-Петербург, 1911, ч. 38-43.) Гуьгъуьнлай, яни советрин девирда Татьянакдин агъалийри кьунши Масаллы райондин чилерал кутур цийи хуъруьз чкадин жемятри Татьянауба твар ганай.

Гьа ик1, амай 6 ойконимдизни баянар гуз жеда. Шеки райондин "квахънавай" лезги хуърерин сиягъдик акатнавай Кьвепелубадин бине гилан Кьве-пеле райондин Кьвепел хуъруьн агъалийри кутунай. Гила я хуър амач, я а хуъруьн уба.

К1уфуба, Тагъаруба, Уьзденуба ойконимар Кц1ар райондиз талукъбур я ва и хуърер исятдани ава. Абуру виликан К1уф, Тагъар ва Уьзден хуърерин тварар хвенва.

Машиуба ва Харахуба Хачмаз райондин хуърер я. И тварар Маши ва Харах хуърерихъ галаз алакьалу я. Гила а ойконимри чи топонимиядин пассив фондуна чка кьунва.

Урусатдин военный архивдин материалра кьалурнавайвал, 1837-йисуз Кьубадин гьулгьула кьаткурдайла урус генералри лезгийрин ц1удралди хуърер чук1урнай. К1уф, Тагъар, Уьзден, Маши, Харах хуърерин гелерни гьа ч1авалай квахъна. 1840-йисан гатуз генерал-адъюдант Граббеди лезгийриз ачухдиз лагъанай: "... Гьеле хьи, геж туш, муьт1уьгъ хьухъ. Тахьайт1а, чи кьу-шунри куь вири хуърер чук1урда, куьн дуьзенлук чкайрикай магьрумарда..." (ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6388, л. 178.)

Са бязи алимри "уба" ва "хьишлах" компонентри гьамиша сложный ойконимар арадал гьизвайди кьейд ийизва. Им гьакьикъатдив кьадай фикир туш. Вучиз лагъайт1а чаз Азербайжандинни Дагъустандин кьилди са шумуд районда Хьишлах (ирид хуъруьн твар) ойконим авайди малум я. Гьуьжет алай мес1айрикай садни "уба" ва "хьишлах" компонентри арадал гьанвай ойконимрин кьадар я. Алимри жуьреба-жуьре рекъемар кьа-лурнава. Месела, Ш.М.Саадиева Хачмаза "уба" компонентдикай арадал атанвай 49, Кц1ара 18, Кьубада 5, Шеки ва Закъатала районрин гьар сада 3 ойконим авайди кьалурнава. Ибур гьакьикъатда авайдалай т1имил я. Сад лагъайди и рекъемри анжах XX асирдин 60-йисара гьа тварар алаз авай хуърер кьалурнава. Кьвед лагъайди, XIX асирдин ва XX асирдин сифте кьилерин ойконимар и сиягъдик акатнавач.

Эхиримжи кьве виш йисан чешмейра "уба" компонент квай агъадихъ галай хуърерин тварар дуьшуьш жезва: Муьшкуьрда (тек са гилан Хачмаз райондин чилерал) - Сад лагъай Чарахуба, Кьвед лагъай Чарахуба, Гьасануба, Ц1урууба, Ч1ехиуба, Юрфуба, Ц1илингууба, Юкьвануба, Муьшкуьруба, Мегьеруба, Касуба, Хьартуба, Ахцегъуба, Алпануба, Агьмалуба, Виниуба, Чахчахуба, Агьавердиуба, Агьарегьимуба, Агьаширинуба, Аслануба, Агь-медууба, Агьауба, Байуба, Гьажиабдурагьимуба, Гьажиагьмедууба, Гьажи-сауба, Гьажикъурбануба, Гьажимегьамедууба, Гьажирустамуба, Дигагъуба, "Пигьируба, Ц1ийихуьруба, Ц1ехуьлуба, Идрисууба, Кьадашуба, Манафуба, Манчаруба, Мардануба, Магьмудуба, Машиуба, Межидуба, Муьзефферуба, Муругъуба, Нагьиуба, Нежефуба, Юкьвануба, Палчухуба, Пиркьулиуба, Регьимуба, Сабируба, Селимуба, Гикянууба, Яргьиуба, К1уруба, Ферзалиуба, Ханлухуба, Хануба, Харахуба, Хаспулатуба, Чубануба, Чухуруба, Шерифуба, Якьубуба, Ясаубуба, Ятахуба, Ц1ийиуба.

Аквазвайвал, и сиягъдик 70-дав агакьна хуърерин тварар акатзава. Абу-рукай са паяр исятда амач. Са паярин тварар дегишарнава. Убайрин са паяр Хачмаз райондин вичин, муькуь паяр кьунши Кц1ар ва Кьуба районрин хуърерин агъалийри арадал гьанвайбур я.

Гьа инал лагъана к1анда хьи, эхиримжи кьвед-пуд виш йисан кьене гилан Кц1ар райондин чилерални чпин тварарихъ "уба" компонент квай ц1удрал-ди хуърер арадал атанай. Тарихдин чешмейра ва архивдин материалра агъадихъ галай хуърерин тварар гьатнава: Шихуба, Ч1ехиуба, Юуруба, Сад лагъай Кьуьхуьруба, Кьвед лагъай Кьуьхуьруба, Куьрелуба, Гаргаруба, Агь-ауба, Ц1уруба, Керимуба, Четкуьнуба, Ц1вецлеруба, Уьнуьгъуба, Хуьлуьхъуба, Эч1ехуьруба, Ц1ехуьлуба, Эвежугъуба, Кьилагъуба, Нежефхуьруба, Кьуьхуьруба, Яргунуба, Юуфуба, Кьаратуба, Уьзденуба, Келентеруба, Салагъуба, Тагъаруба, Гьилуба.

Санлай и сиягъдик 27 хуъруьн твар акатзава. Амма сиягъдин эвелда кьа-лурнавай 12 хуър исятда амач. Ят1ани халкъ абурун гелер жагъуриз алахъ-зава. И йикъара чи кьелемэгълийрикай Абир Эч1ехвиди ва Руслан Шейдаева ихьтин "квахънавай" кьве хуьруькай чав цийи делилар агакьарна. А.Эч1е-хвиди лугъузвайвал, Эч1ехуьруьн, Мучугьрин ва Ч1ехи Муругьрин чилерин часпардал Ц1вецлер твар алай хуър хъанай. И хуьруьн сурар, к1валер алай чкайрин хандак1ар исятдани ама. Вагьши гьайванри фад-фад басрух гузвай и хуьруьн агъалияр тахминан XVII виш йисан эхирра маса чкадиз куьч хъанай ва абуру чешмейра дуьшуьш жезвай Ц1вецлеруба арадал гьанай. Четкуьнубадикай малумат гайи Р.Шейдаева и хуьр Кьилагъубадинни Кьа-ратубадин арада хьайиди кьалурзава. Мад са делил. Сад лагъай Кьуьхуьруба алай чкадал пудра хуьр кутунай. Виликан кьве хуьруьн тварар малум туш. Тарихдин чешмейра ина сад лагъай хуьр IV виш йисан эхирра, пуд ч1ехи к1унт1унал кутунвайди кьалурнава. И хуьруьвай 200 метр кьван яргъаз Кьвед лагъай Кьуьхуьрубадин амуькаяр жагъанва. Археологри гьилик авунвай жуьреба-жуьре кьадим кьапарал, яракьрал,

скелетрал асасламиш хъана ина сифте хуър IV-VII виш йисара хъанвайди къалурнава. (Дж.А.Халилов, К.О.Кошкарлы, Р.Б.Аразова. Археологические памятники Северо-Восточного Азербайджана. Баку, 1991. ч. 86-88).

"Уба" компонент квай сложный ойконимрал гьалтайла, Къуба районни тафаватлу жезва. Чешмейрай гъеле советрин девирдал къедалди ина "уба" компонент квай 9 хуъруьн тварар малум я: Хъимилуба, Куьснетуба, Цицлеруба, Куркунуба, Нуьведхуьруба, Къудялуба, Сусайуба, Уьшгуьнуба, Куьпчалуба. Советрин девирда Къубадин чилерал чпин тварар "уба" компонентди арадал гъайи 5 хуър авай: Алимамедуба, Давудуба, Къадашуба, Къурхмазуба, Партизануба. (Саадиев Ш.М. О сложных ойконимах с компонентами оба и кишлак. В кн.: История топонимических исследований. Баку. 1992. ч. 58.). Гуьгуьнлай абурукай къевдан твар дегитарна. Исятда ина 3 хуьрел куьгъне тварар алама. Гъабурукай яз Алимамедубада ва Давудубада лезгийар, Къурхмазубада маса миллетар яшамиш жезва.

Чахъ "хъишлах" компонентди арадал гъанвай ойконимарни гзаф ава. Кивенкве "хъишлах" гафуникай лугуьн. Хъишлах инсанри хуьтлуьз мал-къара хуьн патал менфят къачузвай ними чкайриз лугуда. Тарихдай малум тирвал, 6 агъзур йис я инсанри хъишлахрикай менфят къачуз. Гуьгуьнлай абуру ихътин чкайра квалер эцигиз, хуьрер арадал гъанай. Юкъван Азияда, месела, Уьзбекистанда ва Тажикстанда и хуьрериз "кишлак", "кишлок" лагъанай. И уьлквейра хъишлахрихъ (хуьрерихъ) къадим тарих ава. Амма лезгийри хъишлахрикай яшайишдин макан хъиз менфят къачуз са шумуд виш йис я. Идахъни къе сеbeb ава. Сад лагъайди, юкъван виш йисарин араб тарихчийри кхъизвайвал, лезгийрихъ хуьрер кутадай члехи медени-ят авай, гъавилляй чи хуьрер къалин ва члехи тир, абурухъ къулай шартлар авай. (Килиг: Абу Йусуф Йакъут ал-Гъамави. Муджам ал-Булдан. Бейрут. 1955.). Муькуь патахъай, мад араб тарихчийри малумат гузвайвал, VII виш йисан юкъвара арабри чи чилериз басрух гайила, чахъ вилик фенвай хуь-руьн майишат авай ва чна хъишлахрикай махсус къайдада менфят къачузвай. (Килиг: Баладзури. Книга завоеваний стран. Баку. 1927.) А члавуз лезгийрин хъишлахар гзафни-гзаф Ширванда авай. Вучиз лагъайтла Ширвандин агъалийрин члехи паяр лезгийар тир. Арабрин тарих-чи Ал-Ма'судиди вичин 934-йисуз кхъена куьтягъай "Муруж аз-загъаб ва мадин-ал-жавагъир" ктабда Члехи Кавказдин этносрикай геьеншдиз малу-матар ганва ва гъабурукай яз лезгийар яшамиш жезвай чилерни къалурна-ва. Ада кхъенва: "Ширван пачагьлугъдин даях тешкилнавайди къадардал гьалтайла чеб пара тир лезгийрин пачагьлугъ я". (Ал-Ма'суди. Луга золота и рудники драгоценных камней. Пер. Н.А.Караулова. СМОМПК.Тифлис, 1908. Вып. 38. ч. 41.). Гъавилляй араб авторрикай Йакъута ва масабуру чпин эсерра Ширвандин твар "Лезгийрин Ширван" хъизни кхъенва.

XV асирдал къедалди Ширвандин агъалийрин са паяр лезгийар тирди ва абуру и вилайтдин уьмуьрда члехи роль къугъвазвайди XV виш йисан тарихчи Мугъаммад Хиналугъвидини къилди къейд авунва. (АКАК, т. II. Док. №300. ч. 1076.). Гуьгуьнлай чапхунчийри Ширвандин лезгийриз басрух гана, и агъалияр дагълар галайнихъ чукурайла, гзаф хъишлахарни абурун гъилляй акъатнай. Ятлани са бязи авторри юкъван асиррин эхирра хъишлахра кьериз-цларуз лезги хуьрер арадал атайди къалурзава. Амма "хъишлах" компонент квай хуьрерин тварарни сифте яз гъа девирда арадал атайди я лугуьз жедач. Вучиз лагъайтла икъван гагъди и кар тестикъардай тарихдин делилар гъатнавач. Архивдин материалар асасдиз къачуртла, ихътин ойко-нимар эхиримжи пуд виш йисан къене дуьшуьш жезва. Абурун къадардал гьалтайла профессор Р.Гъайдарова чахъ ихътин анжах 5 хуьр авайди къалурнава. (Гайдаров Р.И. Введение в лезгинскую ономастику. Махачкала, 1996. ч. 31.). Азербайжандин лезги хуьрерин гъакъиндай тамамвилелди чирвилер авачиз алимди ик1 кхъенва жеди. Филологиядин илимрин доктор Ш.Саадиева Къубада 13, Кцлара 5, Хачмаза 14 ихътин хуьр авайди къалурнава. (Саадиев Ш.М. О сложных ойконимах с компонентами оба и кишлак. В кн.: История топонимических исследований. Баку, 1992. ч. 58).

Санлай къачурла, эхиримжи пуд виш йисан чешмейра и пуд райондин чилерал "хъишлах" компонент квай агъадихъ галай хуьрерин тварар дуьшуьш жезва: Къубада - Алпан хъишлах, Куркун хъишлах, Хъишлах, Агъа Хъишлах, Вини хъишлах, Мирзе хъишлах, Иснов хъишлах, Идрис хъишлах, Гедик хъишлах, Алибег хъишлах Амсар хъишлах, Сусай хъишлах, Эрмеки хъишлах, Куьпчал хъишлах, Хъимил хъишлах, Къасум хъишлах, Магъмуд хъишлах, Талабы хъишлах. Кцлара - Дабур хъишлах, Куьрел хъишлах, Члур хъишлах, Клуф хъишлах, Къадима хъишлах, Рут хъишлах, Клур хъишлах, Гъил хъишлах, Аваран хъишлах, Лакар хъишлах, Кузун хъишлах, Члаклар хъишлах, Зинданмуругъ хъишлах. Хачмаза - Хъишлах (Ахцегърин), Хъишлах (Уьнуьгърин), Клунт1 хъишлах, "Пигъир хъишлах, Серкер хъишлах, Мегъди хъишлах, Рустов хъишлах, Мирзе хъишлах, Алыж хъишлах, Къади-мали хъишлах, Хъимил хъишлах, Мирземамед хъишлах, Бала Къусар хъишлах, Уьшгуьн хъишлах, Сухтакъала хъишлах, Сусай хъишлах, Мегърали хъишлах, Бег хъишлах, Муьрселли хъишлах. Вири санлай 50 хуьр жезва. Амма алай вахтунда Къубада сиягъдин эвел-да къалурнавай 5, Кцлара 8, Хачмаза 5 хуьр амач ва и райондин 3 хуьруьн тварар дегитарнава. Гила и района чпин тварцлехъ "хъишлах" компонент квай 29 хуьр ама ва абурукай са бязи хуьрера лезгийар яшамиш жезвач. Гъа са твар алай Хъимил хъишлах, Сусай хъишлах, Мирзе хъишлах хътин хуьрер гъам Къубада ава, гъамни Хачмаза.

Са бязи алимри "хъишлах" компонентди анжах сложный ойконимар арадал гъизвайди къалурнава. И

фикирдихъ галаз тамамвилелди рази хъунухъ мумкин туш. Вучиз лагъайтIа XIX виш йисан эхирралди чахъ чпин тIварар анжах "хъишлах" гафуникай ибарат тир 7 хуър авай. Ибурукай 4 Дагъустан-дин Хъуьляр, Даьдхуър, Къуруш ва Фияр хуърерин агъалийри "Хъишлах" тIвар алаз бине кутур хуърер тир. Амай 3 Хъишлах хуъруькай сад Къуба-дин, къвед Хачмазин чилерал алай. Хачмазин къве хуъруькай садаз Ахцегъ хъишлахни лугъудай.

Гъам чи, гъамни маса халкъарин алимири кхъизвайвал, лезгийрин яшайишдин маканрик къазмаяр ва ятахарни акатзава. (Килиг: Агаширинова С.С. Поселения лезгин в XIX- начале XX века. Ученые записки ИИЯЛ, т. VI. 1959. Панек Л.Б. Жилище лезгин. // Материалы по этнографии Грузии. Вып. IX Тбилиси, 1957.). "Уба" ва "хъишлах" хъиз "къазма" ва "ятах" гафарни туьркизмаяр я. Гъеле и гафарикай менфят къачудалди лезгийри и жуьредин хуърериз "цIийи хуър", "гъвечи хуър", "агъа хуър", "... хуъруьн хуър" лугъудай. Гъавилай XVII виш йисан чешмейра ва 1700-1720-йисарин хронографра чал чпин тIварцIихъ "уба", "хъишлах", "къазма", "ятах" компонентар квай лезги хуърер дуьшуьш жезвач. Гъатта Къуба ханлухдин 1796-йисуз туькIуьрнавай хуърерин сиягъдани ихътин тIварар авач. (Килиг: История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы. М., 1958. ч. 144-149).

Аквар гъаларай XVIII асирда чи цIийи хуърерин къадар мадни артух хъанай ва абурун бине кутур ксари и яшайишдин маканар гъикI арадал атанатIа къалурун патал маса чIалан гафарикайни менфят къачунай. Месе-ла, хуъруьн майишатдихъ галаз алакълу яз инсанар хуъруьвай яргъара къарамалар, лапагар хуьз ва я багълар кутаз мажбур хъанай. Абуру йиса са шумуд вацра амуькун патал и чкайра чпиз къул туькIуьрдай. Чпихъ къил-ди хуър, къвал-югъ авайвилай малдарри ва я багъманчийри инра халисан къвалер эцигдацир, чилик атIанвай къвалер арадал гъидай ва абуруз "Чилин къвалер" (туьрк чIалалди "къазмаяр") лугъудай. Авайвал лагъайтIа, "чилин къвалер" ва "чили хуърер" гафар са бязи чешмейрани дуьшуьш жезва. Халкъдин мецени и гафар амачиз туш. Амма а гафар мусанлай "къазма" гафуналди эвез хъанатIа лугъун четин я. Ихътин процесс анжах XVIII виш йисан эхирра ва XIX виш йисан эвел къилера къиле финиф мумкин я. И фикирдихъ са бязи маса авторарни шерик я. Гъа инал лагъана къанда хъи, "къазмаяр" лезгийри гъакIни санлай масанал куьч хъайила, тади кваз эцигнавай къвалериз гайи тIвар я. Гуьгъуьнлай халкъди къазмаяр авай чкайрикай ара датIана менфят къачунай ва гъавилай инра цIийи хуърерин бине кутунай. Сифте чIавара къазмаяр анжах гъар хуъруьн вичин чилерал жедай. Гъавилай цIийи ойконим куьгъне хуъруьн тIварцIихъ "къазма" гаф гилигна арадал къведай. Месела: Къепир Къазмаяр, ДаркIуш Къазмаяр, Куьгъне Худат Къазмаяр ва икI мад. Амма тарихдай малум тирвал, гуьгъуьнин вахтара са лезги хуъруьн агъалийри маса хуърерин, маса районрин чилерални Къазмаяр (хуърер) кутунай. Гъавилай "Къазмаяр" тIвар алаз къилди хуърер арадал атанай. Куьре пата 6 Къазмаяр хуър хъанай. Абуру Агъа СтIал, Кумухъ, Курхуър (Куьрхуър), Спик, Вино Арагъар ва Сиидар хуърерин агъалийри бине кутур яшайишдин маканар тир. Гила и хуърер садни амач ва абурун тIварар чи ойконимрин пассив фондуна гъатнава. И кар алай вахтунда Къиблепатан Дагъустанда дуьшуьш жезвай агъадихъ галай микропонимрини субутзава: Вино Къазмаяр, Къазмадал алай чкаяр, Къазмайрин чIур, Къазмайралай легъ ва мсб.

Къуба пата "Къазмаяр" тIвар ганвай 7 хуър хъанай. Абурукай 3 Муьшкьурдин, 2 Къубадин ва сад КцIарин чилерал кутунай. Гила и хуърер амач. Амма абурукай са бязибурун бине кутур чкаяр малум я. Месела, Къубадин Къазмаяр хуърерикай сад гилан Дерекъазма дагъдин, муькуьди Къазмаяр-лах дагъдин ценце хъанай. Идалай гъейри КцIара Ясаб Къазмаяр, "Пигъир-жал Къазмаяр, ЧIакIар Къазмаяр, Къубада Дигагъ Къазмаяр, Уьшгъун Къазмаяр, Хачмаза Ших Къазмаяр, "Пигъир Къазмаяр хътин хуърерни хъанай. Гила и хуърерин тIварар чи ойконимрин пассив фондуна гъатнава.

Алай вахтунда Къиблепатан Дагъустанда чпин тIварар "къазма" компонентди арадал гъанвай 17 лезги хуър ава: Билбилхуъруьн Къазмаяр, Бутхуъруьн Къазмаяр, ДаркIуш Къазмаяр, Кучун Къазмаяр, Къепир Къазмаяр, Миграгъ Къазмаяр, Муьгъверган Къазмаяр, Пиперхуъруьн Къазмаяр, СтIалрин Къазмаяр, "Пагъирахуъруьн Къазмаяр, Хужадхуъруьн Къазмаяр, Хтун Къазмаяр, Хуьрел Къазмаяр. ЦIелегъун Къазмаяр, Чахчах Къазмаяр, Ярагъ Къазмаяр, Къуба, КцIар ва Хачмаз районра лагъайтIа, исятда чпин тIварцIихъ "къазмаяр" компонент квай 6 хуър ава: Хъимил Къазма, Куьснет Къазма, Куьгъне Худат Къазмаяр, Гъажи Къазма, Печет Къазмаяр, Къучагъ Къазма.

Къазмаяр хъиз ятахарни яшайишдин маканар яз эхиримжи виш йисара арадал атана. Л.Б.Панека кхъизвайвал, лезги чилерал малдарвал хуъруьн майишатдин хел хъиз къадим чIаварилай вилик фенвай. Абуру агъзуррал-ди хипер хуьзвай ва абурун суьруьяр къалин тир. Лезгийри чпин мал-къара гатуз яйлахра, хъуьтIуьз хъишлахра хуьдай. Гъавилай и агъалийри яйлахра ва хъишлахра вахтуналди яз яшамиш хъун патал яшайишдин маканарни арадал гъанай. (Килиг: Л.Б.Панек. Жилище лезгин. // Материалы по этнографии Грузии, вып. IX. Тбилиси, 1957).

Гъа инал къейд авуна къанда хъи, "ятах" малдарри хъишлахра вахтуналди яз яшамиш хъун патал эцигнавай яшайишдин маканрин патав арадал гъанвай майишатдин эцигунриз лугъудай. Зулун эхирра, мекъивилер алуьк-айла, йифиз хипер ятахра кутадай. Гъар ятахда 50 хеб жедай. (Надир Мамедов. Азербайжандин чкайрин тIварар (азербайжан чIалалди), Баку, 1993. ч. 68).

Вахтуналди яз эцигай яшайишдин маканар хуърериз элкъведай чIавуз инсанри а хуърериз "Ятахар" тIвар гана. Чка атунивай ятахар арадал гъанвай хуърерин агъалийри и гафунихъ чпин хуъруьн тIварни гилигна. Месела: Юририйрин Ятах ва мсб.

XIX виш йисан эхирралди лезгийрихъ Къиблепатан Дагъустанда Ятахар тIвар алай 5 хуър, Азербайжанда 7 хуър авай. Куьредин ятахар тIвар алай хуьрер Кумухъ, АрхитI, Вини Къартас ва Спик хуьрерин агъалийри арадал гъанай. Абурукай Кумухъ хуьруьн ятахдиз КуртIлу ятах, АрхитIрин ятахдиз Къистеран ятахни лугъудай. Азербайжанда Ятахар тIвар алай хуьрер Къу-бадин Дигагъ, Хъимил, КцIарин Гъил, "Пигъир хуьрерин агъалийри ва худат-вийри къадим Пел хуьр алай чкадал кутунай. И чкадиз исятдани Пел Ятах лугъуда.

Амай пуд Ятах хуьр (абуруз Агъа Ятахар, Къулан Ятахар ва Вини Ятахарни лугъудай) са шумуд лезги хуьруьн агъалийри гилан Ятах дере лугъузвай чилерал кутунай. Къадим девирра Ятах дере чIехи алишверишдин дере хъиз сейли тир. Базар Дуьзидинни Базар Юртдин арада экIя хъанвай и дередин яргъивал 9 километр я. Гъелелиг археологар и дередин хуьрерин амукъайрихъ гелкъвенвач. Амма дередай тIуз фидайла, ина са шумуд хуьруьн амукъаяр авайди ачухдиз чир жезва.

Исятда 12 Ятах хуьруькай садни амач. Куьре пата "ятах" компонент квай 3 хуьр - Юирийрин Ятах, Луткун Ятах, Цилингрин Ятах ва Къуба пата са хуьр - Ятахуба (Хачмаз район) ава. Инал "Ятах" компонент чIехи гъарфуни-лай кхьин дуьшуьшдин кар туш. Сифте чпин бине кутурла а хуьрериз Ятах тIвар ганай. Гуьгъуьнлай и тIварцIихъ хуьрерин тIварарни гилигнай. Чи хуьрерин тIварара дуьшуьш жезвай компонентрикай садни "палас" я.

Садбуру лезги чIалаз и гаф урус чIалай атанвайди я лугъузва ва гъавилляй чна урусрин "полоса" гафуникай "паласа" хъиз менфят къачузвайди къалур-зава. И кардихъ авсиятда ихътин веревирдер ийиз жеда. Сад лагъайди, и гаф халкъдин меце къве жуьреда - "палас" ва "паласа" хъиз гъатнава. Къвед лагъайди, адет яз, маса чIаларай гафар яшайишда цIийи затIар, гъерекатар пайда хъайила къачуда. Яни маса халкъарин цIийи затIарихъ галаз чна абурун тIварарни къачузва. Гъа идалди чIала цIийи гафар, цIийи манаяр ара-дал къведа. Пуд лагъайди, чна урусривай "полоса" гаф къачунвач. Вучиз лагъайтIа чяхъ ихътин мана къалурдай "зул" гаф ава. Чка атайла чна адан "яргъи чIук", "яргъи гуьтIуь чIук" хътин синонимрикайни менфят къачузва. Къуд лагъайди, лезгийри чпин хуьрериз гъамиша лезги тIварар ягъайди я. Дегиш хъанвай тIварарни чна ваъ, масадбуру чпин чIаларив къадайвал дегишарнавайди я. Гъавилляй чи бубайри цIийиз бине кутур хуьруьз "Полоса" хътин тIвар гун акъулди къатIундай кар туш.

"Палас" гафунин этимология чирун патал чи чIалан "пал" гафуниз вил вегъен. И гафунихъ къве мана ава: 1) са низ ятIани ганвай ва я къилди чара авунвай мулк; 2) тум цанвай чка. Гила са бязи тарихар рикIел хкин. Инкъилабдилдай вилик урус пачагъдин буйругъдалди хуьруьн мулкуникай чара авуна къилдин варлу лежберриз мулкар гудай. Идакай пачагъдин гъукумат-дин метлеб гъахътин лежберрикай пачагълугъдиз даях, куьмек жедай кулакар, хуьруьн девлетлуяр арадал гъун тир. А чIавуз къилди чара авунвай ихътин мулкуниз "пал", гзафвилини къадарда "палар" лугъудай.

Гуьгъуьнлай палас кIвалахиз фейибуру ина са къадар хуьрерни кутунай. Абуруз палас фейибуру, цIийи хуьруьз Палас лугъудай. Гунугин падежда ишлемишнавай и гафунин эхиримжи сес /з/ гуьгъуьнлай рахунра вансуз /с/ сесиналди эвез хъана. Ахпа гафунин эхирдихъ /а/ сесни гилигна. Гъа икI "пал" гафуникай "палаз", "палас", "паласа" гафар арадал атана. Фольклорда гафунин пуд жуьрени дуьшуьш жезва. Месела: 1) "Палас фейи кIани къелем, Зи вил ама рекъерал ви"... 2) "Паласадавай къембидин тар, Къушар алаз атIумир яр"... 3) "Дагъларихъай атай шагъвар, Паласада акъваз хъана"...

Микротопоним ва ойконим хъизни и гаф къве жуьреда къелемдиз къачунва: "Палас" ва "Паласа". Профессор Р.И.Гъайдарова "дугун", "ягъв", "гуьне", "кал", "сув", "къер", "къеле" ва маса ихътин гафар хъиз, "паласа"ни адетдин умуми гаф тирди ва адакай са шумуд гафуникай арадал атанвай микротопонимра геноним хъиз менфят къачузвайди къейд ийизва. (Килиг: Гъайда-ров Р.И. Введение в лезгинскую ономастику. Махачкала, 1996. ч. 22.). И фикирдихъ галаз тамамвилелди рази хъунухъ мумкин туш. Вучиз лагъайтIа са береда чи чилерал Палас(а) тIвар алаз къилди хуьрер арадал атанай. Тарихдин чешмейрай малум тирвал, гъеле 1583 ва 1601-йисара Къубадин Агъбил хуьруьн патав, Паласа лугъудай чкада туьркверинни фарсарин къу-шунрин арада чIехи дявеяр хъанай. (Килиг: Гасан эфенди Алкадари. Аса-ри Дагестан. Махачкала, 1994. ч.60-61). Аквазвайвал, урусар чи чилерал къведалди чяхъ "паласа" гаф авай ва и гафунин "полоса" гафунихъ галаз са алакъани авач. Чешмейра Палас(а) тIвар алай 6 хуьр дуьшуьш жезва. Идалай гъейри чяхъ Агъа Палас, Къулан Палас, Вини Палас, ЧIехи Палас, Муьшкьюр Палас, Гелер Палас хътин хуьрерни хъанай. Гъа икI чи ойконимрихъ къадим тарих авайди ва абур жуьреба-жуьре рекъералди арадал атайди, гъеле чи эрадал къведалди лезгийрихъ шумудни са чIехи хуьрерни шегъерар хъайиди, дегъ чIаварин (чи эрадал къведалди V - чи эрадин IV виш йисар), юкъван асиррин (V-XV виш йисар) ва XVI-XX асиррин чешмейра лезгийрин вишералди хуьреринни шегъерин тIварар гъатнавайди асасдиз къачуна чавай абурун агъадихъ галай умуми сиягъ туькIуьриз жеда.

ЧИ ХУЬРЕРИН ВА ШЕГЪЕРРИН ТIВАРАР (ДЕГЪ ЧIАВАРИЛАЙ КЪЕДАЛДИ)

Абрух
Аваз
Аванар
Аваран (2 хуьр)

Аваран Къазма
Аваран хъишлах
Аварануба
Агар
Агъа Арагъ
Агъа АрхитI
Агъа ЗахитI
Агъа Захур
Агъа КIунтI
Агъа Калунхуър
Агъа Лакар
Агъа Леки
Агъа Макъар
Агъа Манкъулидхуър
Агъа Палас
Агъа Пел
Агъа СтIал (Агъа Кра)
Агъа Тигъиржал
Агъа Тала
Агъа Филфили
Агъа хуър
Агъа Хъартас
Агъа Хъишлах
Агъа ЦIийихуър
Агъа ЦIинитIар
Агъа Ярагъ
Агъа Ятахар
Агъабур
Агъавердиуба
Агъарегъимууба
Агъауба
Агъаширинууба
Агълаб
Агъул
Агъмалуба
Агъмедууба
Азадугъли
Аладаш
Алам (шегъер)
Алан
Алас (шегъер)
Аласпел
Алибег хъишлах
Алибегахуър
Алидхуър
Алимамедууба
Алиханапел
Алкъвадар
Алпан (2 хуър)
Алпан хъишлах
Алпануба
АмиркIам
АмгНаш
АмгНаш Тала
Амсар (2 хуър)
Амсар Къазма
Амухъ
Андугъ
Андугъ Тала
АнтIар
Арагъ
Арзу (3-отд. Къуба район)
Арсугъ

Арабляр
АрхитI
АрцI хуър
Асадахуър
Асалдхуър
АскIан пел
Атлухан
Атлухануба
Ахир (шегьер)
Ахир Докъузпара
Ахцегъ (шегьер)
Ахцегъ Къазмаяр
Ахцегъ пел
Ахцегъуба
Ашар
Ашахуър
Бабутахуър
Багъал
Байрамкавха
Байуба
Бала КцIар
Бала КцIар хъишлах
Барбарахуър
Барзу
Барлы (2-отделение, Къуба район)
Бармак (2 хуър)
БатIахуър
Бахцугъ
Баш Лайски
Бег Хъишлах
БедиркIеле
Бедугъ
Бейлийан
Бекъе
Белидж
Берекахуър
Бехруькъар
Бигер
Бикахуър
Билбилахуър
Билбилахуъруьн Къазмаяр
Билисан (шегьер ва хуър)
Бугъам
Бугъда тепе
Будугъ
Буйнуз
БукIур
Бургъун
Буркихан
Буршагъ
Бурши Макъар
Бутахуър
Бутахуъруьн Къазмаяр
Былых
Вагъабахуър
Вандам
Варнагъ
Вегъне
Вегъряхъ
Векъелар
Венг
Вердиханпел
Вини Калунхуър

Вини Арагъ
Вини АрхитІ
Вини Гуъне
Вини ЗахитІ
Вини Захурар
Вини КІунтІ
Вини Къазмаяр
Вини Лакар
Вини Леки
Вини Макъар
Вини Палас
Вини СтІал
Вини Тигъиржал
Вини Тала
Вини хуър
Вини Хъартас
Вини Хъишлах
Вини ЦІийихуър
Вини ЦІинитІ
Вини Чилихъар
Вини Ярагъ
Вини Ятахар
Виниуба
Виттихъар
Владимировка (Куъгъне Куъснет)
Вурвар
Вурвар Тала
Гадаціийихуър
Газард КІам
Ганар
Гандурар
Гарагъ
Гаргар (Къаркъар КІеле)
Гаргар (Къаркъар)
Гаргар майдан (Къаркъар майдан)
Гаргаруба (Къаркъаруба)
ГатІахуър
ГатІунхуър
Гаціахуър
Гаціапел
Гачалхуър
Гаяр (2 хуър)
Гдум (Гыткым)
Гдунг
Гез
Гел
Гелавар
Гелагъ
Гелан
Гел да (шегъер)
Геле яйлах
Гелез
Гел ел
Гелен (4 хуър)
Гелен КІунтІ
Геленпел
Геленхуър
Гел ер
Гелер Палас
Гелмеці
Гелтехъ
Гелхен
Гелягъ

Гензе
Герей
Герей хъишлах
Герейханов
Герелпел
Герен
Герсел
Гилгил
Гили
Гил иг
Гилис
Гилиспел
Гилияр
Гирведхуър
Гияр (шегъер)
Грар
Гунтар (2 хуър)
Гурсан (шегъер ва хуър)
Гурсулу
Гуьндуьгар
Гуьндуьзкеле
Гуьне (8 хуър)
Гуьнепел
Гуьрте
Гъверш хуър
Гъвечи Дегъне
Гъвечи Силибир
Гъвечи Тала
Гъегъе
Гъенер
Гъенерчай
Гъенехъ
Гъепцегъ
Гъетегъ
Гъугъам
Гъугъарук
Гъурам
Гъурум
Гъутана хуър
Гъуьгъвез
Гъуьлягъдпел
Гъуьшен
Гъабибхуър
Гъаджалахуър
Гъажи Къазма
Гъажигъетемли
Гъажимамедуба
Гъажихуър
Гъамишхуър
Гъанар
Гъапут (2 хуър)
Гъасадхуър
Гъасана хуър
Гъасанкеле (2 хуър)
Гъасануба
Гъатем хъишлах
Гъатемуба
Гъачатала
Гъезерхуър
Гъезре
Гъезреуба
Гъерек
Гъил

Гыл заводдин хуър
Гыл хъишлах
Гилуба
Гъов
Гъсун
Дабур
Дабур хъишлах
Давдакъан
Давлатан хуър
Давудуба
Дагълы
Дагъар (6 хуър)
Даъдхуър
Данахъар
Дардархуър
ДаркIуш
ДаркIуш къазмаяр
Дарша
Дасхуър
Даутахуър
Даштицур
Девела (гилан Дедели)
Дегъне
Демирар
Дерекъазма
Джугъел
Дивахуър
Дигагъ (Лезги Дигагъ)
Дигагъ Къазмаяр
Дигагъ хъишлах
Дигагъуба
Дизахлы
Докъузпарадин Макъар
Друштул
Дувар
Дулдух
Дуружа
ДутIхуър
Дуцахуър
Дугуър
Дуъз хъишлах
Еленовка
Еникент
Енилик
Еркер
Ерцел
Жангъу (Истису)
Жанидхуър
Жек
Жигъжигъ
ЖигъитI
Загъар
Зардаб
ЗахитI
Захур
Зиза
Зилдагъ
Зинданмуругъ
Зинданмуругъ хъишлах
Зиригъ
Зутаргъ
Зугърабахуър
Ивигар

Игъир
Идрисуба
Илису
Илиехуър
Ирид
Искендеранпел
Испик (Спик, 2 хуър)
Ихрек
Ичја
Ичегъ
Ичин
Йаргу (шегъер)
Какал
Кал
Калапад
Калахуър
Калук
Калунхуър
Камарван (Къемерван)
Камархуър (2 хуър)
Камахъ
Карцар
Кае
Касаван
Касан (шегъер)
Касрук
Касахуър
Касуба
Кашанхуър
Квард
Квардал (Куъре)
Кекенхуър
Келбенд
Келентеруба
Кемеч
Керимуба
Керимханар
Керимхуър
Кефахуър
Кешхуър
Кикинхуър
Кипижар (Куъпчал)
Кириг
Кирк
Кис
Кичер
Кичан
Кире
Кра (Куъре, шегъер)
Крар
Кркар
Кркун
Кузун
Кузун хъишлах
Кузунуба
Кукваз
Кул ар
Кумухъ (2 хуър)
Кунгъур
Курд келе
Курдул
КуркIурхуър
Куркар

Куркун
Куркунуба
Курхуър (Куърхуър)
Кутул
Кутлуц
Куцун
Кучумахуър
Кучун
Кучун къазмаяр
Куьгъне Худат (Кцлар район)
Куьгъне Худат Къазмаяр
Куьгъне Худатуба
Къулагъ
Куьлехъар
Куьнцял
Курумуба
Куьснет (3 хуър)
Куьснет Къазмаяр
Куьснетуба
Куьснет хъишлах
Куьрел (2 хуър)
Куьрелуба
Куьрел хъишлах
Куьрелпел
Куьрер
Куьрхуър
Куьрехуър
Куьребахуър
Куьрик (2 хуър)
Куьргун
Куьрмух
Куьпчал хъишлах
Куьцуьн
Куьригъ Фита
Куьцлуьр
Куьтлуьс
Кцлар
Кэл (Гирдман, шегъер)
Къай (шегъер ва хуър)
Къайпел
Къавгъпел
Къавкас
Къакъу
Къаяпел
Къансав (3 хуър)
Къарчугъ
Къадимахуър
Къадима хъишлах
Къадашуба
Къаратуба
Къазмаяр (Куьреда 6, Къуба пата 7 хуър)
Къазмалар (Къах район)
Къамбур
Къара Куьре
Къарбулук
Къалажух (Келет, 3 хуър)
Къаякент
Къадучлахуър
Къазма яйлах
Къазихадхуър
Къазиханпел
Къав (шегъер ва хуър)
Къванан

Къванципел
Къежел
Къекъем
Къенерхуър
Къелегагъ
Къермец|
Къекъвенхуър
Къирахли
Къирахуба
Къириц|
Къириц| Дегъне
Къуба (Келе, шегъер)
Къуба
Къуба Макъар
Къурбанэфенди
Къурупел
Къуруц|
Къуруц| Тала
Къурдул
Къумхуър
Къуйсун
Къурукал
Къуруш (Куьгъне)
Къуруш (Цийи)
Къутунгъ
Къучагъ
Къучагъар
Къучагъ Къазма
Къуллар
Къужум
Къутургъан
Къучум
Къумпере
Къурхмазуба
Къуьсуб
Къакъ
Къаклар
Къакъанкъатвац|
Къасумхуър (2 хуър)
Къакъанхуър
Къасум Тала
Къасум хъишлах
Къартар
Къартхуър
Къепеле (Къебеле, шегъер ва хуър)
Къвекам
Къвесин
Къвед лагъай Гаргар Келе
Къвед лагъай Къефледпел
Къвед лагъай Яргун
Къвед лагъай Серкерпел
Къвед лагъай Келе
Къвед лагъай Чехи Пел
Къвед лагъай Гавдишанпел
Къвед лагъай Рушарпел
Къвед лагъай Мийсарпел
Къвед лагъай Куьлуьпел
Къвед лагъай К|унт|
Къвед лагъай Чинартала
Къвед лагъай Къванципел
2-отделение (Герейханован совхоз)
Къвед лагъай Къуьхуьруба
Къвед лагъай Ялама

Къвед лагай Чарахуба
Къевар (Дербентдин сифте тIвар. Шегъер ва хуър)
Къвекъат
КъветIнхуър
КъвечIер
Къванцил
Къвепел
Къвепелуба
Къеруъджар
Къеруъдж Къутал
КъегНир
Къепир Къазмаяр
Къелягъ (2 хуър)
Къелягъ
Къехуъл (2 хуър)
КъечIреш
Къеан
КъетIенхуър
Къилагъ
Къилагъуба
Къиливар
Къилагъ Куъре
Къиркъилар
Къигъ
Къурагъ (шегъер)
Къурмух
Къудял
Къудялуба
Къудкъаш
Къудкъашуба
Къуд лагай Къефледпел
Къулан СтIал
Къулан Леки
Къулан Ятахар
Къуца
Къулан ЗахитI
КъурукIам
Къунча
Къутал
Къуталар
Къуталхуър
Къуъхуър (Къвехуър)
Къуъхуъруба
Къуъчхуър (Къудхуър)
Къулан Палас
Къурал
Къмук
Юахцугъ
Юалубар
Юамархуър
КIар
КIама Кучун
КIамкIеле
КIарнус
КIашкIун
КIварчагъ
КIеле (2 шегъер ва 18 хуър)
Юелет (4 хуър)
КIелепад
КIемцуъл
КIеле Куъре (шегъер)
КIелехуър (2 хуър)
КIел

Келет Лацар
Келед Кіунті
Келегь
Келегьуба
Келедуьз
Келе Худат
Кереплар
Кемедхуьр
Кири (Кірар, Икра)
Юирийрин Ятах
Кимихуьр
Киткен
Кине
Кіунтіхуьр
Кіунтіар
Кіур
Кіуф
Кіуфпел
Кіуфуба
Кіуф хъишлах
Кіунтіпел
Кіунті хъишлах
Кіунтіал
Кіур Тала
Кіуш
Кіуша Кіунті
Кіуша Пел
Кіуті келе
Кіунті хъишлах
Кіуті
Кіутілар
Кіутіул
Кіумпафхуьр
Кіуруба
Кіурукінар (Балуджа)
Кіуьргьуьн (3 хуьр)
Лацар (Лаза, 4 хуьр)
Лакар (6 хуьр)
Латар (3 хуьр)
Лагар
Лагъан
Лакъар
Лангу
Лакар хъишлах
Лацаб
Лацур (2 хуьр)
Лашкіан
Лагъиж
Лангу (поселок)
Лан
Лацуб
Ларар
Лгар
Лек
Леки
Лекит
Лекит Куьтуьклуб
Легхуьр
Легар
Леган
Легекі
Лекътала
Печет (2 хуьр)

Лезгилер (Лезгияр)
Лезгар
Лелегхуър
Ликлар
Луклар (2 хуър)
Луткун
Л утку н Ятах
Л укал
Лутклам
Луьчек
Мацар
Марцал
Мархал
Макъарар
Макъар (2 хуър)
Макъаруба
Магъмутахуър
Магъмутуба
Магъмут хъишлах
Магъмутапел
Маталис
Маллахилал
Манафхуър
Манафуба
Мамрач
Машидхуър
Машидпел
Машиуба
Марданхуър
Мардануба
Мачагъ
Мазидхуър
Мандав
Махсудхуър (2 хуър)
Маллакент (Фекъидхуър)
Манчар
Манчаруба
Макъан
Манкъулидхуър (2 хуър)
Манкъулидхуъруьн Тала
Мершер
Мез ре
Мегъец
Мегъерхуър
Мегъралахуър
Мегъралуба
Мегъралхъишлах
Мегъеруба
Мегъер хъишлах
Мегъекхуър
Мекег
Мерзе
Меркли
Мешлеш (2 хуър)
Мегъарамдхуър
Мехкергъ
Меликли
Мемеша Келе
Мегъад
Мийсар (шегъер ва хуър)
Митрис
Миграгъ
Миграгъ Къазмаяр

Михер
Михер Тала
МихетIар
МискIиндпел
МимитIанпел
МичIегъ
Мирземетахуър (2 хуър)
Мискискар
Мирзебегли
Мирзе мет хъишлах
Мирзе хъишлах
Миси
Мисриханхуър
Мурсалапел
Муллауба
Муругъ
Муругъуба
МукIуцI
Мутхар
Мурадахуър
Муграк
Муха к
Мучу
Мучугъ
Мухур
Мухтадир
МучIу
Муъшкуър (шегъер ва хуър)
Муъшкуъруба
Муъшкуър Палас
Муъгъверган
Муъгъверган Къазмаяр
Муъкъуът
Муъгъуъхуър
Муъгъуър (2 хуър)
Муършуъдуба
Мягъдрихуър
Муъзефферуба
НацIар (2 хуър)
НацIан Тала
Набран
Нагъидхуър
Нагъиуба
Надирапел
Нежефхуър
Неренхуър
Нехуън
Нуъведхуър
Нуъведхуъруба
Нуъхуър
НуъцIуъгъ (Гуман)
Нуъкъуър
Новохуър
Няметахуър
Паку (шегъер ва хуър)
Панадхуър
Паланхуър
Палас (а) (6 хуър)
Партав (шегъер)
Партизануба
Пелпеле
Пелер (4 хуър)
Пелал (2 хуър)

Пел (шегьер ва 16 хуър)
Пеленхуър
Пелен Ятах
Пелазгар (гила Балазар)
Пелекъван (шегьер)
Перишахуър
Пиперхуър
Пиперхуъруьн Къазмаяр
Пирал (2 хуър)
Пичхал
Питидхуър
Пиркъулиуба
Пиралидпелер
Путкъан
Пуд Тала
Пуд лагъай Келе
Пуд лагъай Чехи Пел
Пуд лагъай Гавдишанпел
Пуд лагъай Къефледпел
Пуд лагъай KlymI
Пуд лагъай Ялама
Пулут
Планкент (Паланхуър)
Пириинхуър
Питишкеле
Ракъин
Ратрапел
Рачабанхуър
Регъвез (2 хуър)
Регъуьнпел
Регъимханахуър
Регъимуба
Рича
Рутар
Рут хъишлах
Рутул
Рудран
Ругун
Рухун
Руцлугъ
Рушан (2 хуър)
Рушанпел
Рушар Тала
Рукван Тала
Руцлугул
Ручугъ (2 хуър)
Рукагъ
Руьцуьн (2 хуър)
Санкъар
Салбанхуър
Сармаших
Салагъхуър
Салагъуба
Салиг
Салманапел
Сардархуър
Сарсар
Сальян
Стальский
Сандухпел
Сагъиллер
Сайтархуър
Сараг (2 хуър)

Сабируба
Самур (поселок)
Самурчай (поселок)
Сад лагъай Гаргар Келе
Сад лагъай Къефледпел
Сад лагъай Серкерпел
Сад лагъай Келе
Сад лагъай Чехи Пел
Сад лагъай Гавдишанпел
Сад лагъай Рушарпел
Сад лагъай Мийсарпел
Сад лагъай Куьлуьпел
Сад лагъай КӀумӀ
Сад лагъай Чинартала
Сад лагъай Чарахуба
Сад лагъай Къуьхуьруба
Сад лагъай Къванципел
Сад лагъай Ялама
Сернегар (2 хуьр)
Севреван
Серкер
Сернягъ
Селимуба
Серкер хъишлах
Сийидар
Синер
Силар
Сирт Енгидже
Силибир (3 хуьр)
Сиртпел
Силибан (2 хуьр)
Сувар Келе
Сурхуьр
Сугърагъ
Султан кент
Сулут
Султаннуха
Суван Тала
Сур Тала
Суважал
Сува га р
Сусай хъишлах (2 хуьр)
Сувал (3 хуьр)
Сувар (3 хуьр)
СтӀал
СтӀалрин къазмаяр
СтӀалдихъ
СтӀур
СтӀуруба
Смугъул (2 хуьр)
Советский
Тарнах (2 хуьр)
Тарса (Терсепул, шегъер)
Тамун Тала
Тагъаруба
Татархан
Талаяр (3 хуьр)
ТаратӀ
Текияр
Тистар
Тикъил
Тигъирхуьр
Тигъирхуьруьн Къазмаяр

Тител
ТунгНал
Тунуг
Тура
Туругь
Тупхуър
Тухуър
Топчи
Торпагькуърпуь
Тркал
Тпиг (2 хуър)
Татил
Тигьир
Тигьируба
Тигьир Къазмаяр
Тигьир хъишлах
Тигьиржал
Тигьиржалуба
Тигьиржал Къазмаяр
Ттури (шегьер)
Урсун
Урунчлар
Уружба
Къезикьар
Къуручка
Мацар (шегьер)
Мучугъуба
Мучугъ хъишлах
Мучугъ Паласа
Улан
Урусрин Къазмаяр
Усар
Усур
Усугъчай (Усугъ)
Угъул
Узунхуър
Узунуба
Узунмеше
Утлугъ
Укуз
Уна
Ухул
Ушур
Уштал
Уштал хъишлах
Уьруьн
Уьрер
Уьруьк
Уьреринхуър
Уьруьн Келе (шегьер)
Уьруькан
Уьруьз
Уьнуьгъ
Уьнуьгъуба
Уьнуьгъ Кіумі
Уьсеянхуър
Уьсер
Уьзден
Уьзденуба
Уьшгуьн хъишлах
Уьшгуьн Къазмаяр
Уьхуьнар
Фарзалиуба

Фетягъхуър
Филер (2 хуър)
Фияр
Филахуър
Филифли
Фиригъ
Фитакеле (Ширванда)
Фитахуър (Куьреда)
Фуртукъ
Харакъ
Харах
Харахуба
Харах Ятахар
Хашанхуър
Хануба
Хан хъшлах
Хандаклар (2 хуър)
Хакидхуър
Хакахуър
Хужадхуьруьн Къазмаяр
Хвередж
Хев (2 хуър)
Хевел
Хевег
Хек
Хевезар
Хевяхъ
Хелис
Хенжелкеле (Хенжалакеле)
Хив
Хин
Хинагъ (2 хуър)
Хинияр
Хиналугъ
Хпитлар
Худат (шегъер ва хуър)
Худатуба
Худигъ
Хутаргъ
Хутхул
Хурай (Хурар, 2 хуър)
Хунар (шегъер)
Хурдаланхуър
Хухвар
Хуьмуьхъ (2 хуър)
Хуьлуьхъ
Хуьлуьхъуба
Хуьрел (2 хуър)
Хуьрел Къазмаяр
Хуьруьнхуър
Хуьруба
Хуьруьг
Хуьрехуър (2 хуър)
Хуьр Тала
Хуьпуькь
Храх
Хкем
Хтун
Хтун Къазмаяр
Хпеж
Хнов
Хъал
Хъалхъал (шегъер)

Хъалхъамар
Хъампут
Хъарт
Хъартуба
Хъартас
Хъартасуба
Хъацар
Хъец|ахуър
Хъецен
Хъинц|ахуър
Хъинц| Тала
Хъимил
Хъимилуба
Хъимил хъишлах
Хъимил Къазма
Хъиравар
Хъиравкеле
Хъишлах (7 хуър, Куьре ва Къуба пата)
Хъишлах (Ахцегърин)
Хъишлах (Уънуьгърин)
Хъукъар
Хъукъва (Куг)
Хъукъваз
Хъукъул
Хъукъун
Хъурухъ
Хъурукъунар
Хъучаг
Хъуц|у
Хъуцугъ
Хъуцан
Хъуьлер
Хъуьлуьт|
Хъчархуър
Хъчарихъ
Хъерхъем
Хъерахуър
Хъилавар
Хъилер Тала
Хъумар
Хъумаруба
Хъумар Паласа
Цацам
Цацамур
Царахуър
Цацахъ
Цавагъар
Цаваргъ
Цазпатан
Цацархуър (Заза)
Цехцел
Цеб
Цинит|
Цирит|келе
Цири
Циц|ер
Циц|еруба
Цилинг
Цилингуба
Цилингрин Ятах
Цицигъ
Цицик (Зизик, 2 хуър)
Цилихуър

Цлар
Цлахъ
Цмур
Цнал
Цуругъ (Зрых)
Цул
Цулун
Цуцай (Сусай, 2 хуър)
Цуьцхуър
Цри (шегъер ва хуър)
Цуьквет
Цахур (шегъер ва хуър)
Цар
Цахуран
Цалагур (3 хуър)
Царай
Царахуър
Царук
Цайлахъан
Царах
Цацан
Цехуъл
Цехуълуба
Целегуън (4 хуър)
Целегуън Къазмаяр
Целегуън хъишлах
Цвецлер
Цвецлеруба
Церик
Циргъан
Цийи Дизахлы
Цицхуър
Цийихуър (5 хуър)
Цийихуъруба
Цийиуба
Цийи хъишлах
Ени Гъаят
Ени Гъаят (поселок)
Цийи "Пигъиржал
Цийи Гъепцегъ
Цийи Макъар
ЦинитI
Циг
Циганхуър
Цийи Испик
Цийи Гуъне
Цугухуър
Цух
Цур
Цуругъ
Цуру Чанахъар
Цуру Пел
Цугъар
Цуру Хев
Цухур (Цуд хуър)
Цурууба
ЦутIай
Цул
Цуру Келе (2 хуър)
ЦуькIуън
Цуьруър
Црхар (шегъер ва хуър)
Цил

Цили
Цутархуър
Цуру Целегуън
Цуъхуър
Чахчах
Чахчахуба
Чахчах Къазмаяр
Чаг
Чаг Къазмаяр
ЧагНал
Чантархуър
Чайкъовушан
Чархак
Чархи (2 хуър)
Чархикам
ЧатI легъ
Чатаркам
Чарах
Чародадин Макъар
Чепекъ
Чепкен
Чепелар
Четкуън (2 хуър)
Четкуънуба
Четкуън Къазмаяр
Чепер (Джаба, 2 хуър)
Чилгъа
Чирагъ (2 хуър)
ЧипетI
Чингир
ЧинарКеле
Чинаркам
Чинархуър
Чинартала
Чихен
Чиргъер (2 хуър)
Чикъчикъ
Чубан
Чубануба
Чубан хъишлах
Чубандпел
Чухур Къвепеле
Чухуруба
Чутук
Чубар
Чуэл
Чунар
Чурун
Чуъхверхуър
Чуънуъхуър
Чуъхверик
ЧкIар
Члар (3 хуър)
Чуляян
Чхаб
Чхан
Чпир
ЧIанахъар (шегъер ва хуър)
ЧIакIар (2 хуър)
ЧIакIар Къазмаяр
ЧIакIаруба
ЧIакIар хъишлах
ЧIанахъ Къазмаяр

Чанахъ Тала
Четхуър
Чехи Муругъ
Чехи Силибир
Чехи КӀунтӀ
Чехи Тала (3 хуър)
ЧӀэх КӀеле
ЧӀэхӀи кӀеле
Чехи КъутӀал
Чехи Дегъне
Чехи уба
Чехи хъишлах
Челекъахуър
ЧӀэх хуър
Чехи хуър
Черх
Черхпел
Чехи Палас
Чехи Пел
Чехърехъ
Чей
Чиргъал
Чик
Чинге
Чилихъар
Чилхуър
ЧиветӀар
Чиур (Чор, шегъер ва 4 хуър)
ЧиуркӀам
Чиур хъишлах
Чиуруба
ЧиуручӀар
Чиурухъ (2 хуър)
Чиуру КӀутӀ
ЧӀугъван
ЧӀуъд
Чиурхуър
ЧиуркӀул
Чиурухуър
ЧиурухуървацӀ
Чиурахъ
Чиуракан
Чиулан
Чиулавар
Чиуру салар
Чиуъгъерхуър
ЧӀэкӀ
ЧӀэкӀар
ЧӀэкӀар Тала
Шабран (Шабуран, шегъер)
Шабуранпелер
Шандагъ
ШакӀар
Шамхуър
ШаракӀунтӀ (шегъер)
Шамилапелер
ШатӀахуър
Шахшах
Шерияр
Шерифахуър (2 хуър)
ШеметӀахуър
Шегъергагъ
Шейри (шегъер ва хуър)

Ших
Ших хъишлах
Ших Къазмаяр
Шивир (2 хуър)
Шин
Шиназ
Шимихуър
Шихидхуър
Шихуба
Ширвановка
Шири
Шурун
Шулур
Шуранпел
Шурухъ
Шумагъ (шегъер ва хуър)
Шувул
Шуллар
Шутун
Шуъмехуър
Шкун
Штул
Элегуън (2 хуър)
Энег
Эмирвар
Экен (2 хуър)
Экез
Эгъвейж
Эргер
Эргин
Эркихуър
Эргъех
Эхниг
Эчлехуър
Эчлехуъруба
Эчлехуър Паласа
Эгъвез
Эвежугъ
Эвежугъуба
Элик
Эминхуър (Аламише)
Эсетар
Эпик
Эрки
Эгъер
Юсаг
Юсуфахуър
Юсуфханапел (2 хуър)
Юкъванхуър
Юкъвануба
Юрф
Юрфуба
Юрзал
Юрал
Юрхвар
Ял
Ялахъ
Ял хъишлах
Ялама
Ялцугъ
Ярагъ
Яргъи Тала
Яргун (Гъезре)

Ярагъ Къазмаяр
Ярхик
Ярхар
Я ртах
Ярубахуър
Ярукъвалар
Ярамахуър
Ярсар (2 хуър)
Яркіар
Ярчахъ
Ясаб
Ясабуба
Ясаб Къазмаяр
Ясаб хъишлах
Ясаб Тала
Ятах (Куъреда 5, Къуба пата 7 хуър)
Ятахуба
Яхван
Яхвал
Якъубахуър
ЯкъубубаКъезикъар
Къуручка
Мацар (шегъер)
Мучугъуба
Мучугъ хъишлах
Мучугъ Паласа
Улан
Урусрин Къазмаяр
Усар
Усур
Усугъчай (Усугъ)
Угъул
Узунхуър
Узунуба
Узунмеше
Утіугъ
Укуз
Уна
Ухул
Ушур
Уштал
Уштал хъишлах
Уъруьн
Уърер
Уъруьк
Уъреринхуър
Уъруьн Кіеле (шегъер)
Уъруькан
Уъруьз
Уънуьгъ
Уънуьгъуба
Уънуьгъ Кіунті
Уъсеянхуър
Уъсер
Уъзден
Уъзденуба
Уъшгуьн хъишлах
Уъшгуьн Къазмаяр
Уъхуьнар
Фарзалиуба
Фетягъхуър
Филер (2 хуър)
Фияр

Филахуър
Филифли
Фиригъ
Фитакеле (Ширванда)
Фитахуър (Куьреда)
Фуртукъ
Харакъ
Харах
Харахуба
Харах Ятахар
Хашанхуър
Хануба
Хан хъишлах
Хандаклар (2 хуър)
Хакидхуър
Хакахуър
Хужадхуьруьн Къазмаяр
Хвередж
Хев (2 хуър)
Хевел
Хевег
Хек
Хевезар
Хевяхъ
Хелис
Хенжелкеле (Хенжалакеле)
Хив
Хин
Хинагъ (2 хуър)
Хинияр
Хиналугъ
Хиплар
Худат (шегъер ва хуър)
Худатуба
Худигъ
Хутаргъ
Хутхул
Хурай (Хурар, 2 хуър)
Хунар (шегъер)
Хурдаланхуър
Хухвар
Хуьмуьхъ (2 хуър)
Хуьлуьхъ
Хуьлуьхъуба
Хуьрел (2 хуър)
Хуьрел Къазмаяр
Хуьруьнхуър
Хуьруба
Хуьруьг
Хуьрехуър (2 хуър)
Хуьр Тала
Хуьпуькъ
Храх
Хкем
Хтун
Хтун Къазмаяр
Хпеж
Хнов
Хъал
Хъалхъал (шегъер)
Хъалхъамар
Хъампут
Хъарт

Хъартуба
Хъартас
Хъартасуба
Хъацар
Хъец|ахуър
Хъецен
Хъинц|ахуър
Хъинц| Тала
Хъимил
Хъимилуба
Хъимил хъишлах
Хъимил Къазма
Хъиравар
Хъиравк|еле
Хъишлах (7 хуър, Куьре ва Къуба пата)
Хъишлах (Ахцегърин)
Хъишлах (Уънуьгърин)
Хъукъар
Хъукъва (Куг)
Хъукъваз
Хъукъул
Хъукъун
Хъурухъ
Хъурукъунар
Хъучаг
Хъуц|у
Хъуцугъ
Хъуцан
Хъуьлер
Хъуьлуьт|
Хъчархуър
Хъчарихъ
Хъерхъем
Хъерахуър
Хъилавар
Хъилер Тала
Хъумар
Хъумаруба
Хъумар Паласа
Цацам
Цацамур
Царахуър
Цацахъ
Цавагъар
Цаваргъ
Цазпатан
Цацархуър (Заза)
Цехцел
Цеб
Цинит|
Цирит|к|еле
Цири
Циц|ер
Циц|еруба
Цилинг
Цилингуба
Цилингрин Ятах
Цицигъ
Цицик (Зизик, 2 хуър)
Цилихуър
Цлар
Цлахъ
Цмур

Цнал
Цуругъ (Зрых)
Цул
Цулун
Цуцай (Сусай, 2 хуър)
Цуьцхуър
Цри (шегъер ва хуър)
Цуьквет
Цахур (шегъер ва хуър)
Цар
Цахуран
Цалагур (3 хуър)
Царай
Царахуър
Царук
Цайлахъан
Царах
Цацан
Цехуъл
Цехуълуба
Целегуьн (4 хуър)
Целегуьн Къазмаяр
Целегуьн хъишлах
Цивецлер
Цивецлеруба
Церик
Циргъан
Цийи Дизахлы
Цицихуър
Цийихуър (5 хуър)
Цийихуъруба
Цийиуба
Цийи хъишлах
Ени Гъаят
Ени Гъаят (поселок)
Цийи "Пигъиржал
Цийи Гъепцегъ
Цийи Макъар
Циниті
Циг
Циганхуър
Цийи Испик
Цийи Гуьне
Цугухуър
Цух
Цур
Цуругъ
Цуру Чанахъар
Цуру Пел
Цугъар
Цуру Хев
Цухур (Цуд хуър)
Цурууба
Цутай
Цул
Цуру Келе (2 хуър)
Цуьклуьн
Цуьруър
Црхар (шегъер ва хуър)
Цил
Цили
Цутархуър
Цуру Целегуьн

Цлуьхуър
Чахчах
Чахчахуба
Чахчах Къазмаяр
Чаг
Чаг Къазмаяр
ЧагНал
Чантархуър
Чайкъовушан
Чархак
Чархи (2 хуър)
ЧархикIам
ЧатI легъ
ЧатаркIам
Чарах
Чародадин Макъар
Чепекъ
Чепкен
Чепелар
Четкуьн (2 хуър)
Четкуьнуба
Четкуьн Къазмаяр
Чепер (Джаба, 2 хуър)
Чилгъа
Чирагъ (2 хуър)
ЧипетI
Чингир
Чинарклеле
ЧинаркIам
Чинархуър
Чинартала
Чихен
Чиргъер (2 хуър)
Чикъчикъ
Чубан
Чубануба
Чубан хъишлах
Чубандпел
Чухур Къвепеле
Чухуруба
Чутук
Чубар
Чуэл
Чунар
Чурун
Чуьхверхуър
Чуьнуьхуър
Чуьхверик
ЧкIар
Члар (3 хуър)
Чуьлян
Чхаб
Чхан
Чпир
ЧIанахъар (шегъер ва хуър)
ЧIакIар (2 хуър)
ЧIакIар Къазмаяр
ЧIакIаруба
ЧIакIар хъишлах
ЧIанахъ Къазмаяр
ЧIанахъ Тала
ЧIетхуър
ЧIехи Муругъ

Чехи Силибир
Чехи КӀунтӀ
Чехи Тала (3 хуьр)
ЧӀэх КӀеле
ЧӀэхи кӀеле
Чехи КьутӀал
Чехи Дегьне
Чехи уба
Чехи хьйшлах
Челекьахуьр
ЧӀэх хуьр
Чехи хуьр
Черх
Черхпел
Чехи Палас
Чехи Пел
Чехьрехъ
Чей
Чиргьал
Чик
Чинге
Чилихъар
Чилхуьр
ЧветӀар
ЧӀур (Чор, шегьер ва 4 хуьр)
ЧӀуркӀам
ЧӀур хьйшлах
ЧӀуруба
ЧӀуручӀар
ЧӀурухъ (2 хуьр)
ЧӀуру КӀунтӀ
ЧӀугъван
ЧӀуьд
ЧӀурхуьр
ЧӀуркӀул
ЧӀурухуьр
ЧӀурухуьрвацӀ
ЧӀурахъ
ЧӀуракан
ЧӀулан
ЧӀулавар
ЧӀуру салар
ЧӀуьгьерхуьр
ЧӀэки
ЧӀэклар
ЧӀэклар Тала
Шабран (Шабуран, шегьер)
Шабуранпелер
Шандагъ
ШакӀар
Шамхуьр
ШаракӀунтӀ (шегьер)
Шамилапелер
ШатӀахуьр
Шахшах
Шерияр
Шерифахуьр (2 хуьр)
ШеметӀахуьр
Шегьергагъ
Шейри (шегьер ва хуьр)
Ших
Ших хьйшлах
Ших Къазмаяр

Шивир (2 хуър)
Шин
Шиназ
Шимихуър
Шихидхуър
Шихуба
Ширвановка
Шири
Шурун
Шулур
Шуранпел
Шурухъ
Шумагъ (шегьер ва хуър)
Шувул
Шуллар
Шутун
Шуьмехуър
Шкун
Штул
Элегуьн (2 хуър)
Энег
Эмирвар
Экен (2 хуър)
Экез
Эгъвейж
Эргер
Эргин
Эркихуър
Эргъех
Эхниг
Эчлехуър
Эчлехуъруба
Эчлехуър Паласа
Эгъвез
Эвежугъ
Эвежугъуба
Элик
Эминхуър (Аламише)
Эсетар
Эпик
Эрки
Эгъер
Юсаг
Юсуфахуър
Юсуфханапел (2 хуър)
Юкъванхуър
Юкъвануба
Юрф
Юрфуба
Юрзал
Юрал
Юрхвар
Ял
Ялахъ
Ял хъишлах
Ялама
Ялцугъ
Ярагъ
Яргъи Тала
Яргун (Гъезре)
Ярагъ Къазмаяр
Ярхик
Ярхар

Я ртах
Ярубахуър
Ярукъвалар
Ярамахуър
Ярсар (2 хуър)
Яркіар
Ярчахъ
Ясаб
Ясабуба
Ясаб Къазмаяр
Ясаб хъишлах
Ясаб Тала
Ятах (Куърета 5, Къуба пата 7 хуър)
Ятахуба
Яхван
Яхвал
Якъубахуър
Якъубуба
Агалахуър
Амас
АмутІ
Абдукеримуба
Агъа Сирт
Агъа Филифли
Баян
Бужагъ
Бирякъ
Вадан
ГалакІ
Гамбу
ГачІах
Гилак
ГъарачІ
Дандас
Дашуъз
Докъузпара
Дугъан (2 хуър)
Заркъал
Зип
Ихер
КаситІхуър (2 хуър)
Картур
Келхен
Кирован совхоз (виликан тівар)
Килам
Кимхуър
Куз
Куцхуър
Курар (2 хуър)
Кціар
Къара Уьшгъун
Къарабулах
Къацах
Къазбин
Къегъдир
Къугъван
Къакъал
Къарабагъ
Къинті
Къудкъашан
Кіамакрчун
Кіачунпел
Кіевкіеле

Келет Лацар
Лянкџа
Малых
Мегъен
Мерцеф
Минехуър
Мирчи (2 хуър)
Муьнкуът
Никез
Сару баш
Сирт
СинтIхуър
Сум
Суьквел
Тагъар
Тара в
Тачан
ТIакъ
ТIашхуър
Урсун
Фудур
Хачмаз (шегъер ва 2 хуър)
Хатан
Хере к
Хурайуба
Хусран
ЦIацу
Ченехъ
Чу кур
Чукуруба
Чумар
Чуьруьхуър
ЧIапан
ЧIафур
ЧIиги
ЧIитI
ШикI
ШинекI
Шугур
Шухун
Шуьгънуь
ЭкIен
Эпит
Агъа Лакар (поселок, Хачмаз район)
Куьгъне Худат (Хачмаз район)
ЦIийи СтIур (Хачмаз район)
Норд (поселок, Хачмаз район)
Сирена (поселок, Хачмаз район)
Марьяна (поселок, Хачмаз район)
Достлукъ (поселок, Хачмаз район)
Самурчай (поселок, Хачмаз район)
Далгъалы (поселок, Хачмаз район)
Турист (поселок, Хачмаз район)
Гуьнешли (поселок, Хачмаз район)
Мешели (поселок, Хачмаз район)
Шимал (поселок, Хачмаз район)
Велемир (Хачмаз район)
Идрисахуър
Жек хъишлах
Межи дуба
Печет Къазмаяр
Къазмаяр (Къах район)
Арзу (поселок, Хачмаз район)

Цуру Целегуьн
Къефле
Тулаб
Чакар Паласа
Сал Тала
Камун Тала
Къве Тала
Талапад
Клуша хъишлах
Хъач
Уьшкеле
Къуьсуь
Югъвар
Чурал
Атлахуьр
Матлахуьр
Сатлахуьр
Цийи Филер
Цийи Фиригъ
Приморск
Вини Тагъирхуьр
Хъуьляр
Клур хъишлах
Идрис хъишлах
Гедик хъишлах
Куркун хъишлах
Шихуба
Клуруба Яргунуба

СИЯГЪДИЗ БАЯН: Санлай и сиягда 1705 къван лезги хуьреринни шегъеррин тварар гъатнава. Амма им тамам сиягъ туш. Ам тамамарун мумкин карни туш. Вучиз лагъайтла икъван гагди чахъ чи тарихар дериндай ва вири патарихъай чирдай мумкинвилер хъанвач. Тарих гъикъван дериндай чирайтла, са гъакъван цийи делилар, гъабурукай яз, чи мадни више-ралди къадим хуьрерин ва шегъеррин тварар винел акъатда. Гъавилай гележегда и сиягъдиз цийи тварар алава хъижедайди шаксуз я.

Лезги чалан группадик акатзавай са бязи халкъарин тварар алай хуь-рер къадим чешмейра лезги хуьрер хъиз къалурнава. Им дуьшуьшдин кар туш. Къадим авторри кхъизвайвал, дегъ чавара а халкъар лезги чалалди рахазвай. Гуьгъунлай тарихдин вакъиаяр сеbeb яз чи чалара са бязи дегишвилер арадал атана.

Чкайрин тварар ашкара авунихъ авсиятда дуьшуьш жезвай четинви-лер гзаф ава. Ихътин четинвилерикай сад чешмейрихъ галаз алакълу я. Сад лагъайди, къадим девирра чапхунчийри чукурнавай чи гзаф хуьреринни шегъеррин тварар чешмейра гъатнавач. Къвед лагъайди, тарихдин чешмейра гъатнавай тварарин чехи пай чуруз кхъенва. Месела, арабрин географ Ал-Истагъриди Партавдин са фарсагъ (6 километр) мен-зилда авай Антар хуьруьн твар "ал-Андереб", Клар хуьруьн твар "Карн", Лацуб хуьруьн твар "Ласуб", Юкъван хуьруьн твар "Ионтан" хъиз къалурнава. (Килиг: Ал-Истахри. Книга путей и государств /Пер. Н.А.Караулова. СМОМПК. Тифлис. 1901. Вып. 29.)

Макъаладин эвелда къалурнавайвал, маса авторри Уьруьнкеле, Цирхар, Къетленхуьр (Эчлехуьр), Давдакъан, Чанахъар, Дутхуьр хътин хуьрерин тварар чпин чаларив къадайвал, месела, "Оренкала", "Сирхар", "Каганкатук", Гегам", "Адехер", "Дивдикан", "Чанахар", "Дутхур" хъиз кхъенва ва икӀ мад. Дегъ чварин ва юкъван асиррин авторри чпин чаларив къадайвал къелемдиз къачунвай чи хуьрерин ва шегъеррин тварар гъа чешмеяр урус ва азербайжан чалариз элкьурдайлани чурудаказ къалурнава. Эхиримжи 3-4 виш йисан къене урус ва маса чаларалди чап хъанвай чешмейра ихътин татугайвилериз генани пара рехъ ганва. Ида-лай гъейри са бязи лезги чешмейрани чи хуьрерин тварар какадарнава. Месела, Гелхен хуьруьн виликан твар Келхен тирди къалурнава. Им эсил-лагъ дуьз фикир туш, вучиз лагъайтла тарихдин чешмейрай аквазвайвал, Къурагъ райондин къадим хуьрерикай тир Гелхен дегъ чавара Чафур, Туьхуьр, Никез, Келхен ва КӀеле хътин 5 гъвечӀи хуьруь арадал гъанай. Цийи хуьруьз гъихътин твар ягъанайтла, лугъуз жедач. Амма чешмейрай и хуьре Гелхен твар алай гзаф зурба алим хъайиди малум я. И камалэгъ-ли рагъметдиз фейидалай гуьгъуьниз хуьруьнвийри чпин хуьруьз адан твар ягъанай. Аквазвайвал, Келхен ва Гелхен чара-чара хуьрер я.

Мад са мисал. СтӀал Сулейманан райондин Мехкергъ хуьруьн твар ЯркӀи магъалдин къадим хуьрерин сиягъдик акатнава. Амма садбуру ам виликан Хъампут, муькуьбуру Къазихадхуьр я лугъузва. И фикирдихъ галаз рази хъунухъ мумкин туш. Тарихдин чешмейрай малум жезвайвал,

адахъ 400 йис къван тарих ава. Амма гилан "Хъампут харанлар" лугъуз-вай чкадал хъайи Хъампут чи эрадин сифте къилера кутунвай хуър тир. Ам VIII виш йисан юкъвара араб чапхунчийри чуклурнай. Къазих твар алай лезгиди абурун къшундин аксина женг члугунай. Къазихан клеретди вишералди мислимар (аскерар) яна къенай. Хъел акаатай арабри лезгий-рикай къисас къахчун патал хуър къилляй-къилиз чуклурна харапладиз элкъ-уърнай.

Чапхунчийр хъфейдалай гуьгъуьниз Къазиха ва сагъ амукъай ксари вацлун муькуь пата цийи хуър кутунай. Жемятди цийи хуъруз къегьал Къазихан твар ягъанай. 1607-йисуз Ахцегъ муьтлуьгъарун патал члехи къушунар гваз чи чилерал вегъей I Шагъ Аббасан Ширван вилаят идара ийизвай беглербег Юсуф ханди вичин аксина къегьалвилелди женг члу-гур лезгийрин шумудни са хуърер, гъабурукай яз Къазихадхуърни чуклур-най. Гуьгъуьнлай сагъ амукъай ксари маса чкада, яшайиш патал къулай шартлар авай къве кламун арада, къадим Чиги хуър хъайи чкадиз мукъва чилерал гилан Мехкергъ твар алай хуъруьн бине кутуна. Амма и вакъи-айрикай хабар авачир ксари винидихъ къейд авур хуърерин тварар кака-дарзава.

Тарихдай малум тирвал, 783-йисуз арабрин сердер Марван ибн Мегъа-меда лезгийрин Самурдинни Шабрандин арада авай вилаятдиз куьчарай гъезеррикай 7000 кас чпин ватандиз хъфин тавуна чи чилерал амукънай. (Килиг: Артомонов М.И. История хазар. П., 1962. ч. 218-221). Абур лезгийрин 30 къван хуърера яшамаш хъанай ва чпини цийи 10 хуър кутунай. Гуьгъуьнлай гъезерри чеб яшамаш хъайи лезги хуърерин тварар деги-шарнай. И тварар чаз гъелени малум туш. Гъезерри чпи кутур хуърерин тварарикайни тек са "Гъезерхуър" ойконим ама. Амай хуърерихъ гъихъ-тин тварар авайтла икъван гагъди ашкара ийиз хъанвач. Санлай 39 твар квахънава. Амма "Гъезерар" твар алай тухумар ва къилди магълеяр Кцлар райондин Кузун, Кузун хъишлах, Уьнуьгъ, Атлухан, Кылагъ хуърера исят-дани ама.

Мад тарихдиз вил вегъен. 1356-йисуз аслу тушир Къурагъ пачагълугъ арадал атанай. Тарихдин чешмейра къалурнавайвал, и пачагълугъ 155 йисуз садалайни аслу тушиз къилди яшамаш хъанай. И вахтунда 16 гъиле-ра, саки гъар цлуд йисалай садра чапхунчийри Къурагъал вегъенай, амма гъар гъилера лезгийри абур куклварнай. Эхирни 1511-йисуз Ширвандинни Ирандин къшунри санал Къурагъ пачагълугъдиз басрух гана. Къурагъ-виар са шумуд вацра чпелай вадра пара тир къуватрин хура акъвазна. Чапхунчийри пачагълугъдик акатзавай хуърерикай 23 хуър къилляй-къилди чуклурнай. А хуърерин тварар къедалди чаз малум туш. Гъа ихътин крар себегъ яз са къадар къадим хуърерин тварар гъелени ашкара ийиз жезвач. Ятлани, тарихди субутзавайвал, сиягъда чи хуъреринни шегъеррин тварар са шумудра артух хьунухъ герек я.

Къадим авторри къейд авунвайвал, маса халкъарив гекъигаила, лезгий-рихъ хуърер генани пара авай. Араб авторри чи хуърер къалин ва сад-садаз мукъвал тирди къилди къейд авунай. И фикир XIX-XX виш йисарин алимрини тестикъарнава. 1947-1948-йисара къадим лезги хуърерин амукъ-ьяр жагъурай машгъур археолог М.Исакова Къурагъ райондин къадим хуърерин арада 3-4 километрдин мензил хъайиди субутнава. И кар къе-нин делилрини тестикъарзава. Месела, алай вахтунда и райондин Къулан виринни АрхитI хуъруьн арада авай 30 километрдин мензилда 13 хуър эклъ хъанва. Дегъ члавара гъа ина хуърерин къадар 20-далай виниз тир. Ихътин мисалар мадни къалуриз жеда. Чи хуъреринни шегъеррин тварарихъ гелкъведайла мад са месэла риклелай ракъурна кланзавач. Чахъ члехи хуърер хъиз, гъвечли хуърерни гзаф авай. Тарихтирвал гъвечли хуърери галклиз, члехи хуърер арадал гъа-най. И кар гъам чи риваятрай, гъамни тарихдин ва археологиядин делил-рай тестикъезва. Месела, чи сур члаварин шегъеррикай тир Гияр шегъер чклъйдалай гуьгъуьниз Хевезар, Цийихуър, Сернегар, Юрзал, Чатарклам, Къекъвенхуър ва Чурухуър хътин 7 гъвечли хуъруь Къурагъ арадал гъа-най. Агъзур йис инлай вилик Туьхуър, Мегъад, Ганар, Алан хътин 4 хуър галклунин нетижа яз Шимихуър пайда хъанай. Хпеж хуъруьк гуьгъуьнлай Устлар Чинеда, Къванан къилел ва Чуьхверик хъайи 3 хуърни галкланай.

Ихътин гъалар тек са Къурагъ райондин чилерал ваъ, маса лезги чиле-рални къиле фенай ва мадни къиле физва. Месела, Стлал Сулейманан районда Алидхуър, Клахцугъ, Цмур хътин хуърерни шумудни са гъвечли хуърери арадал гъайиди малум я. Ялцугъ хуъруьн бине Къеан, Цилинг, КИри ва Келе хуърерин агъалийри, Эминахуъруьн (Аламише) бине Хутаргъ, Къеан, Хпитар, Цицлер, Бигер, Ялцугъ хътин 6 хуъруьн агъалийри кутуна. Амма гилан девирдилай фаркълу яз дегъ члавара члехи хуърер арадал гъйдаила гъвечли хуърер тамамвилелди гъаниз куьч жедай. Месела, гила чавай вичин тварцлин мана "Къуд хуър", "Куьч хъайибурун хуър" хъиз ачухариз жезвай къадим Къуьчхуър гъакъикъатдани тамамвилелди иниз куьч хъана атай 4 хуъруьн агъалийри кутунай. Анжах и хуърерин тва-рар къедалди малум туш. Къурагъин къадим хуърерихъ 3-5 агъзур йисан тарихар авайди фикирда къуртла, а тварар ахтармишун регъят кар тушир-ди гъасятда къатлуниз жеда. Гъа икI, вичин твар "клах" ва "цуз" гафарикай туьклуьр хъанвай Клахцугъ (Стлал Сулейманан район) 7 хуъруькай арадал атанай. Абурукай анжах пудан твар (Къунча, Хъчарихъ, Стлалдихъ) малум я, 4 хуъруьн твар малум туш. Къадим хуърерикай тир Цлухурни 10 хуъруь арадал гъанай ва адан сифте твар Цлудхуър тир. И хуърерин тварарни къедалди тийижиз ама. А хуърерикай халкъди туьклуьрай рива-ятда икI лугъузва: "10 стхади 10 клунтлунал 10 хуър кутунай. Хуърер сад-садавай 10 версинин мензилда авай. Душманри гъар гъилера са хуърел вегъез, агъалийриз зулум ийизвай. Са юкъуз ГатI меслят гъун патал вичин члехи стха Атла къилив атана. "Душмандин хура акъвазун патал чи хуърер галклана, санал

яшамиш хъана кланзава", - лагъана чѐхи стхади. Са ара-диз атун патал Батлан, Сатлан, Матлан ва муькуь стхайрин разивал хъана кланзавай..." Адет яз, лезгийри хуьруьз а хуьруьн бине кутур касдин тѐвар ягъадай. И жигъет асасдиз къачуртла 5 хуьруьн тѐварар икӀ тайинариз жеда: "АтӀлахуьр, ГатӀлахуьр, БатӀлахуьр, СатӀлахуьр, МатӀлахуьр. Амма чеш-мейра и тѐварар дуьшуьш жезвач. Муькуь патахъай, риваятдай анжах вад стхадин тѐварар ашкара жезва, амай хуьрер кутур ксарин тѐварар винел акъатзавач.

Ихътин маса делиларни авачиз туш. XIV виш йисан эхирра Тимурленга Мугъандин лезгийриз басрух гайи чӀавуз 5 хуьруьн агъалияр хайи чилер гадарна Къуба патаз атанай ва ина чѐхи са хуьр кутунай. Абуру и хуьруьз "Вадан" (вад хуьруь арадал гъайи) тѐвар ягъанай. Къуд виш йис алатай-ла, яни XVIII виш йисан юкъвара Надир шагъди вичин аксина женг чӀугур ваданрикай къисас къахчун патал хуьр цӀай яна канай. Сагъ амукъай агъа-лийри маса чкада чараз къве цӀийи хуьр кутунай. Гуьгъуьнлай гъа хуьрер-ни чапхунчийри чукӀурнай. Амма я Вадандин бине кутур 5 хуьруьн, яни адалай гуьгъуьнлиз пайда хъайи 2 хуьруьн тѐварар чаз гилалдини малум туш. ЯтӀани "Ваданар" тѐвар алай тухум КцӀар райондин Гъил ва Мучугъ хуьрера исятдани ама. Гъа ихътин гъалар сеbeb яз вишералди лезги хуьрерин тѐварар квахънава. Инал гъа са тѐварар алай хуьрерни рикӀел хкана кланзава. Чахъ цӀудралди ихътин хуьрер хъанай ва гъабурни икъван гагъди авайвал тайинариз хъанвач.

Мад са месӀла. И сиягъда чеб лезги чӀалан группадикакатзавай халкъа-рин са бязи хуьрерин тѐварарни гъатнава. Вучиз лагъайтӀа юкъван асир-рин чешмейра абур лезги хуьрер тирди къалурнава. А халкъариз махсус гзаф хуьрерин тѐварар сиягъда гъатнавач.

Гзаф йисара зегъмет чӀугуна туькӀуьрнавай и сиягъда икъван чӀавалди халкъдиз малум тушир вишералди лезги хуьреринни шегъеррин тѐварар гъатнава. Гъавилай гележегда и сиягъ чи ойконимар ахтармишзавай гъар са кас патал къиметлу чешмедиз элкъведайди шаксуз я. Алай вахтунда чахъ авай хуьрерин тѐварарикай кхъидайла са бязи месӀ-лаяр рикӀел хкана кланзава. КӀвенкӀе чал къведалди туькӀуьрнавай сиягъ-рикай лугъун. Профессор Р.И.Гъайдарова ва филологиядин илимрин доктор Ш.М.Саадиева и рекъай гзаф алахъунар авунва. ЯтӀани и алимривай чи хуьрерин тѐварарин сиягъ тамамвилелди туькӀуьриз хъанвач.

Алатай асирдин 70-йисара Къуба патан лезги хуьрерин тѐварар ахтар-мишай Ш.М.Саадиеван сиягъда Азербайжандин Къуба, КцӀар, Хачмаз, Огъуз (Варташен), Къвепеле (Къуткъашен), Исмаиллы районрин 136 хуьруьн тѐварар гъатнава. (Килиг: Гюльмагомедов А.Г. "Шамседин Мурсало-вич Саадиев".) //Возрождение № 6, Махачкала, 2000. ч. II5-II6). Алимди Къах, Шеки, Закъатала, Шемкир (Шамхор), Шамахи, Агъсу районрин лезгийр яшамиш жезвай хуьрерикай са гафни лагъанвач. Вичи къелемдиз къачунвай хуьрерин тѐварарал гъалтайлани ада са къадар татугайвиле-риз рехъ ганва. Месела, Къуба райондин Хъимил, Зизик, Алпан, Сусай, Герей, Куьгъне Куьснет (Владимировка), Алибег хъишлах, Мирземета-хуьр, Еленовка, Давудуба, Алимамедуба, Куьпчал, Куьпчал хъишлах, Сусай хъишлах, КӀеледуьз, КъечӀреш, Амсар, Амсар хъишлах, Барлы, Арзу, КӀеле Худат (Къалай Худат) хуьрерин, КцӀар райондин Аваран хъишлах, Куьгъне Худат къазмаяр, Къаякент, Чубукълу, Ени Гъаят, ГъасанкӀеле, БедиркӀеле, Хуьлуьхъуба, Агъа Манкъулидхуьр, ЦӀехуьлуба, Эвежугъуба, Къилегъуба, Куьухуьруба, Кириг, Гъезреуба, Гъилуба, Къаратуба, Атлухан, ЧӀакӀар хъишлах, Чубан, Минехъур, Лангу хуьрерин, Хачмаз райондин 14 поселоқдин: Агъа Лакар, Самурчай, Сагъиллер, Норд, Сирена, Достлукъ, Марьяна, Турист, Шимал, Гуьнешли, Арзу, Ени Гъаят, Далгъалы, Меше-ли ва 31 хуьруьн: Юкъвануба (Ортауба), ЦӀийи СтӀур, Александровка, Тел, Дигагъуба, Идрисуба, Ферзелиуба, ЦӀалагур (Чилегир), Чахчахлы, Муьзефферуба, Алиж хъишлах, Каражыкъ Зейд, Муллабургъанлы, Агъ-язи, Агъязибудугъ, Куьгъне Хачмаз, Пиркъулиуба, Гъажимамедуба, Гъа-бибхуьр, Хурай, Велемир, Пердикъыран, Агъавердиуба, Агъаширинуба, ЦӀалагур, Девела (Дедели), Агъарегъимуба, Къирахуба (Харахуба), Мир-земет хъишлах, Муьршуьдуба, Хануба тѐварар гъатнавач. Ибурукай са бязи лезги хуьрерин тѐварар дегишарнава. Са бязи хуьрера лезгийр маса миллетрихъ галаз санал яшамиш жезва.

Ш.М.Саадиеван сиягъда Огъуз, Къвепеле ва Исмаиллы районрин лезгийр яшамиш жезвай хуьрерин тѐварарни тамамвилелди гъатнавач. Огъуз райондин лезгийр авай 10 хуьруькай анжах 3 хуьруьн тѐварар къалурна-ва: ЦӀийихуьр, Топ, Филфили. И райондин Агъа Филфили, Баян, Къарабу-лах, Бужагъ, Хачмаз, Малых, Баш Дашагъыл хуьрерани лезгийр авайди къейд авунвач.

Аквазвайвал, алимди лезгийр гзаф авай Къвепеле райондин хуьрерни хъсандиз ахтармишнавач. Ада анжах 6 хуьруьн тѐварар къунва: Куьснет, Дуружа, Вандам, Камарван (Къемерван), Лаца, Мирзебегли. Амма и райондин 13 хуьре лезгийр къилди, 11 хуьре маса миллетрихъ галаз санал яшамиш жезва. Чпин тѐварар сиягъда гъатнавачир хуьрер агъадихъ галай-бур я: Гъезре, Султаннуха, Дизахлы, ЦӀийи Дизахлы, Залам, Кичик Эмили, ЦӀийихуьр, Байрамкохалы, Зараган, Енгиже, Сирт Енгиже, Меликли, Былых, Эмирван, Мыхлыкъовакъ, Емишанлы, Абрых, Гъажиялылы.

Исмаиллы райоinda лезгийр мадни пара яшамиш жезва. Чкадин агъа-лийри лугъузвайвал, ина лезгийр авачир са хуьрни авач. ЯтӀани Ш.М.Саа-диева анжах 4 хуьруьн тѐварар къалурнава: Къалажугъ, Жангъу (Истису), КъурбанӀфенди, Смугъул. Амма а хуьрерилай гъейри райоinda Уштал, Уштал хъишлах, Къелегагъ, Султанкент, Ханагагъ, Багълиян, Билистан, Шабиян, Келбенд, Кирк, Жуьлян, Чайкъовушан, Рушан, Венг, Сулут, Келезейве, Топчу, Буйнуз, Гъажигъетемли, Кешхуьр хътин къилди лезги хуьрер-ни ава. Санлай 24 лезги хуьр жезва. 37 хуьре лагъайтӀа, лезгийр маса миллетрихъ галаз

санал яшамиш жезва. Ибур агъадихъ галай хуьрер я: Къалинжакъ, Муъжугъефтеран, Гуьйтепе, Къубахелилли, Хелилли, Эююбегли, Къошакент, Агъбулакъ, Кензе, Тубикент, Къушенже, Балик, Зогъаллыкъ, Дияллы, Садиян, Ивановка, Куьлуьллуь, Кейвенди, Минге, Куьрдмаши, Ашыкъбайрамлы, Гъапытлы, Къараколлукъ, Талыш, Мижан, Исмаиллы, Къезли, Къычатан, Серсуре, Тагълабиян, Биринжи Енийол, Икинжи Енийол, Тезекент, Къерселе, Талыстан, Тиржан, Моллаисакълы.

Сиягъ тукъурдайла алимди рехъ ганвай маса татугайвилерни ава. Месела, са бязи хуьрерин тварар дуьзгуйн кхьенвач. Кцлар райондик акат-завай хуьрерин тварарикай Кириг "Кир", Зиндан Муругъ хъишлах "Зин-дан", Чпир "Чепер", Гъачатала "Ачатала" хъиз къейд авунва. Са хуьруьн твар кве жуьреда: "Чехи Муругъ" ва "Муругъ" хъиз къалурнава. Алай вахтунда и хуьруьн твар вири чешмейра "Чехи Муругъ" хъиз кхъизва. Амма виликан вахтара адан твар Муругъ тир ва и хуьруьн агъалийри Му-шкуьрдин чилерал бине кутур Муругъуба хуьр исятдани амазма. Идалай гъейри алимди Къуба райондин Келедуьз ва Шудугъ хуьрерин тварар Кцлар райондин сиягъдик кутунва. Гъа инал лугъун хъи, Шудугъ лезги хуьр туш ва ана лезгийр яшамишни жезвач.

Хачмаз райондин лезги хуьрерин сиягъни кутугайди хъанвач. Са бязи ойконимрай къил акъудун мумкин туш. Месела, Махсудкент "Магъмуд-кент", Мирземет хъишлах "Мирзамамед", "Пигъируба (Дуьзтагъируба) "Лигъиржалуба", Цийи Стлур "Стлуруба" хъиз кхъенва. Къуба райондик акатзавай Алимамедуба, Дигагъ (Лезги Дигагъ), Кцлар райондик акатза-вай Гъилуба, Эвежугъуба, Къуьхуьруба, Къилегъуба, Хуьлуьхъуба хътин хуьрерин тварар Хачмаз райондин сиягъдик кутунва. Аквар гъаларай алим архивдин материалрални официальной документрал бинеламиш хъанвач.

Винидихъ къалурнавай татугайвилер профессор Р.И.Гъайдарова тукъурнавай сиягърани дуьшуьш жезва. (Килиг: Р.И.Гъайдаров. Введение в лезгинскую ономастику. Махачкала, 1996. ч. 88-91.).

Дагъустандин лезги хуьрерин сиягъдик Аладаш, Эминхуьр, Хнов, Цийи Испик, Герейханов, II отделение (Герейханован тварунихъ галай совхоз), Эгъвез, Ихрек, Стальский, Сарсар, Арабляр, Вини "Пагъирхуьр, Приморск, Цийи Фиригъ, Цийи Филер, ЦинитI ва маса хуьрерин тварар акатнавач.

Профессорди Азербайжандин лезги хуьрерин сиягъ иллаки бегъемсуз-даказ тукъурнава. Ада Къуба пата чахъ анжах II9 лезги хуьр авайди къалурнава. Им эсиллагъ дуьзгуйн фикир туш. Р.И.Гъайдаров Азербайжандин Исмаиллы, Огъуз, Агъсу, Шеки, Шемкир районра авай лезги хуьрерикай хабарсуз я ва гъавилей адан сиягъдик и республикадин цудралди лезги хуьрерин тварар акатнавач. Гъатта алимди къалурнавай ойконим-рин арада вичиз гуя хъсандиз таниш тир Кцлар райондин Клур, Гъилуба, Кичан, Гуьндуьзкеле, Чехи Муругъ, Пигъишхуьр, Вини Лакар, Лангу, Самур, Цийи Лигъиржал, Тагъаруба, Эчлехуьруба, Салагъуба, Уьнуьгъ-уба, Цлур Худатуба, Хуьлуьхъуба, Къаратуба, Уьзденуба, Келентеруба, Нежефхуьруба, Чубан, Минехуьр, Атлухануба. Агъа Манкъулидхуьр, Вини Цийихуьр, Цалагур хътин хуьрерин тварарни авач. Санлай къачурла тек са Кцлар райондин 26 хуьр сиягъдик акатнавач.

Вич лезги ономастикадин гъакъиндай кхъенвай ктабдин автор яз алимди гагъ-гагъ Къуба патан лезги хуьрерин тварар акатайвал кхъизва. Месела, ада вичин ктабда Агъа Лакар, Гадацийихуьр, Лигъир, Цийихуьр, Клур-ба, Къилегъ, Зизик, Сусай, Смугъул, Яргун, Лигъиржал, Къуьхуьр, Клурфу-ба хътин лезги ойконимар Ашага Лагар, Гадазейхур, Дустаир, Зейхуьр, Укуруба, Келегъ, Цицик, Цуцай, Сумагъли, Ярвун, Пагъиржал, Къуьгъуьр, Куфуба хъиз кхъенва. Са хуьруьн твар кве жуьреда къалурнава: Мучугъ ва Муджугъ. И ойконим Мучугъ я, Муджугъ ваъ. Гъакъни алимдиз Къуьхуьр ойконим "къве" ва "хуьр" гафарикай арадиз атанвайди тийижирвилей и хуьруьн твар "Къуьгъуьр" хъиз кхъенва. Цийихуьруьн твар "Зейхуьр" хъиз къалурнава.

Р.И.Гъайдарова вичин сиягъда алай вахтунда Азербайжанда Чепер, Яру-дагъ, Асадахуьр, Гъаджалахуьр, Камархуьр, Къудялуба, Къурукам, Шутун хътин лезги хуьрерни авайди къалурнава. Амма исятда Къуба пата ихътин хуьрер авачирди виридаз ашкара я. Алимди и тварар гъи чешмейр, гъи документар асасдиз къачуна кхъенвайди ятIа малум туш. Аквазвайвал, я Ш.М.Саадиев, яни Р.И.Гъайдаров чи хуьрерин сиягъ тукъурдайла герек тир вири чешмейрихъ галаз таниш хъанвач. Абура Дагъустандин ва Азербайжандин лезгийр яшамиш жезвай вири районра ва хуьрерани къекъвенвач. И алимар эхиримжи йисара арадиз атанвай цийи лезги хуьрерикай-ни хабарсуз я. И хуьрерикай са бязибурун тварар гъелени документа ва маса чешмейра гъатнавач. Ахтин хуьрерни ава хъи, абуруз икъван гагъди тварар ягъанвач.

Гъа инал лагъана кIанда хъи, чешмейра са къадар цийи хуьрерихъ галаз санал са бязи куьгъне хуьрерин тварарни дуьшуьш жезвач. Месела, 1979-йисуз Азербайжан ССР-дин Верховный Советдин къарардалди чап-дай акъатай, и республикадин шегъерринни хуьрерин гъакъиндай малумат гузвай ктабда Кцлар райондин Ясаб, Чубан, Минехуьр, Цийихуьр, Атлухануба, Хачмаз райондин Агъязи, Хануба, Къуба райондин Барлы, Арзу, Огъуз райондин Малых, Къевепеле райондин Цийи Дизахлы, Шеки райондин Маршалмеше хуьрерин тварар гъатнавач. Алатай асирдин 90-йисара Азербайжандин са къадар шегъеррин ва хуьрерин тварар дегиш хъанватIани, икъван гагъди цийи малуматдин ктабар чапдай акъатнавач. Гъавилей хуьрерикай кхъизвай авторри гъелелиг 1979-йисан официальной чешмейрикай менфят къачузва.

Эхиримжи 20-30 йисан къене арадиз атанвай лезги хуьрерикай анжах винидихъ тварар къур алимриз

ваъ, халкъдизни хабар авач. Ихътин цийи хуърер Дагъустандани дуьшуьш жезва, Азербайжандани. Месела, Дагъустандин Ашар хуьруьн агъалийри Кизляр районда Сарсар твар ганвай хуьр кутунва. Гъа и районда чи Усугъ, Шимихуьр, Хверез, Гелхен хуьре-рин агъалийри бине кутунвай мад са хуьр ава. Амма а хуьруьз гьелени твар ягънавач. Азербайжандин Исмаиллы районда лезгийри 3 цийи хуьруьн бине кутунва. Амма икьван гагъди абуруз тварар ягънавач. Гъа-виляй агъалийри и хуьрер сад-садакай чара авун патал чкайрин тварар къалурзавай "Бозавенд", "Подрат", "Харасув" хътин микропонимрикой менфят къачузва.

Кцлар районда Лаца хуьруьн патав цийи хуьр кутунва. А хуьруьз чи шаир-журналист Седакъет Керимовади "Сувар" твар ягъанва. Халкъдини и твар къабулнава. Амма гьелелиг хуьруьн твар официальной чешмейра гъатнавач.

Икьван гагъди туьклуьрнавай сиягърик Азербайжандин Шемкир (Шам-хор) райондин Лезгилер ва Планкент, Агъсу райондин Енилик, Гурсулу, Элабад (виликан твар Сефербине я), Шамахи райондин Кировка (гилан Нагъарахана), Шеки райондин Шин, Дашуьз, Киш (Кис), Баш Лайски, Къох-муг (Кумухъ) Мархалмеше, Лагъиж, Гъвечи Дегъне, Чехи Дегъне, Мугъаллы, Закъатала райондин Къвепелуба, Мешлеш, Цийи Сувагил, Силибан, Къах райондин Илису, Лекит, Лекит Куьтуькль, Сарубаш, Къазмаяр хуь-рерин тварарни акатнавач.

Гъам Дагъустандин, гъамни Азербайжандин лезгийр яшамиш жезвай хуьрерин гъакъиндай винидихъ гъанвай делилар асасдиз къачуна чи ойконимрин индекс генани дуьзгундаказ туьклуьриз жеда.

ОЙКОНИМРИН ИНДЕКС

I. ДАГЪУСТАН РЕСПУБЛИКАДА (232 ТІВАР)

Авадан
Агъа Арагъ
Агъа АрхитI
Агъа ЗахитI
Агъа Къартас
Агъа Макъар
Агъа СтIал
Агъа ЦIинитI
Агъа Ярагъ

Агълаб
Азадугъли
Аладаш
Алидхуьр
Алкьвадар
Арабляр
АрхитI
Асадхуьр
Асалдхуьр
Ахцегъ
Ашар
Ашахуьр
Бахцугъ
Берекахуьр
Бигер
Билбилахуьр
Билбилахуьруьн Къазмаяр
Белидж
Бугъдатепе
Бурши Макъар
Бутахуьр
Бутахуьруьн Къазмаяр
Векъел
Векъел Къазмаяр
Вини Арагъ
Вини АрхитI
Вини ЗахитI
Вини Къартас
Вини Макъар
Вини СтIал

Вини Тагъирхуър
Вини Тагъирхуъруьн Къазмаяр
Вини ЦинитІ
Вини Ярагъ
ГазардкІам
Гандурар
Гарагъар
Гачалхуър
Гдум (Гытгым)
Гелхен
Герейханован совхоз
Гили
Грар
Гъепцегъ
Гъетягъ
Гъугъан
Гъуьгъвез
Гъезерхуър
Дардархуър
ДаркІуш
ДаркІуш Къазмаяр
Даштицур
Демирар
Жигъ-жигъ
ЗахитІ
Зизик
Зуьгърабахуър
Ивигар
Испик
Ичин
ИчІа
Ихрек
Калук
Камархуър
Кашанхуър
Квардал
Керимханар II.
Кичер
Кукваз
Кумухъ
Куркар
КуркІурхуър
Курхуър
Кучун
Кучун Къазмаяр
Къаладжух
Къансавхуър
Къара Куьре
Къуйсун
Къурукал
Къуруш (Куьгъне)
Къуруш (Цийи)
Къутунхъ
Къучагъар
Къвалар
КъакІар
Къасумхуър
КъванцІил
2-отделение
Къеан

КъепІир
КъегНир Къазмаяр

Къехуъл
Къилер
Къулан ЗахитІ
Къулан СтІал
Къурагъ
Къуьчуьр
КІама Кучун
Юахцуьгъ
Юварчагъ
КІеле
Юимихуьр
КІири (КІрар, Икра)
КІирийрин Ятах
КІурукІнар
КІутІул
Лгар
ЛукІар
Луткун
Луткун Ятах
Магъмутахуьр
Макъарар
Макъар (Докъузпара райондин)
Макъар (Чарода райондин)
Малладхуьр
Мамрач
Мацар
Мегъарамдхуьр
Мехкергъ
Миграгъ
Миграгъ Къазмаяр
Мискискар
Муьгъверган
Муьгъверган Къазмаяр
НуьцІуьгъ (Гуман)
Пиперхуьр
Пиперхуьруьн Къазмаяр
Питидхуьр
Приморск
Ругун
Рухун
Сайтархуьр
Салиян
Самур
Сараг
Сардархуьр
Сарсар
Сийидар
Смугъул
Советский
Стальский
Агъа СтІалрин Къазмаяр
Татархан
Текияр
"Пагъирахуьр
"Пагъирахуьруьн Къазмаяр
Тител
Тркал
Укуз
Урсун
Уружба
Усар
Усугъчай (Усугъ)
Ухул

Ушур
Филер
Фиригъ
Фияр
Хакидхуър
Хужадхуър
Хужадхуъруьн Къазмаяр
Хверез
Хенжелкеле
Хкем
Хпедж
Храх
Хтун
Хтун Къазмаяр
Хутаргъ
Хуьпуькъ
Хуърел
Хуърел Къазмаяр
Хуьрехуър
Хуьруьг
ХипигI
Хъал
Хъукъва (Куг)
ХъуьлуьтI
Хъуьлер
Цацархуър
Цилинг
Цилингрин Ятах
Цицлер
Цицигъ
Цлахъ
Цмур
Цнал
Цуругъ
Царахуър
Целегуьн
Целегуьн Къазмаяр
ЦинитI
Цийи Гъепцегъ
Цийи Макъар
Цийи Испик
Цийи Фиригъ
Цийи Филер
Цийихуър (Мегъарамдхуъруьн райондин)
Цийихуър (СтIал Сулейман райондин)
Цийихуър (Кизляр райондин)
Чантархуър
Чахчах
Чахчах Къазмаяр
Чепелар
Чепер
Чилихуър
Чилихъ
Чилихъар
Чулавар
Чуьхерхуър
Шимихуър
Шихидхуър
Штул
Эгъвез
Экен
Эминхуър (Аламише)
Эсетар

Эхниг
Ялахъ
Ялцугъ
Ярагъ Къазмаяр
Ярукъвалар

II. АЗЕРБАЙЖАН РЕСПУБЛИКАДА (344 ТІВАРІ

Абрых
Аваран
Аваран хъишлах
Агъа Лакар (Кцлар райондин)
Агъа Лакар (поселок, Хачмаз райондин)
Агъа Калунхуър
Агъа Манкъулидхуър
Агъа Филфили
Агъавердиуба

Агъарегъимуба
Агъаширинуба
Агъбулах*
Агъязи
Агъязи буду гъ*
Аладаш
Алиж хъишлах
Алимамедуба
Алпан
Алибег хъишлах
Алексеевка*
Александровка*
Амсар
Амсар хъишлах
Арзу (3-отделение, Къуба райондин)
Арзу (поселок, Хачмаз райондин)
Атлухан
Атлухануба
Ашыкъбайрамлы
Бала Кцлар
Бала Кцлар хъишлах
Багълиян
Бал и к*
Бала Суьйуьтлуь
Байрамкохалы
Байуба
Барлы (2-отделение, Къуба райондин)
Баян*
Баш Дашагъыл*
Баш Лайски*
Бедиркеле
Билистан
Биринжи Ени йол*
Бозавенд
Бужагъ*
Буйнуз
Былых
Вандам
Велемир
Венг
Вини Калунхуър
Вини Лакар
Вини "Пигъиржал
Вини Цийихуър
Владимировка (Куьгъне Куьснет)

Вурвар
Вурварин Паласа
Гадаційихуър
Герей
Гурсулу
Гуьндуьзкеле
Гуьнешли (поселок)
Гуйтепе
Гъвечи Дегъне*
Гъажиалылы*
Гъабибхуър
Гъажигъетемли
Гъажи Къазма
Гъажимамедуба
Гъапытлы*
Гъасанкеле
Гъачатала
Гъезре (Къвепеле райондин)
Гъезреуба (Кцлар райондин)
Гыл
Гылуба
Давудуба II. Дагъар

Дагълы*
Далгъалы (поселок)
Дашуьз
Дедели (Девела)
Дигагъ (Лезги Дигагъ)
Дигагъуба
Дизахлы
Дияллы*
Достлукъ (поселок)
Дуружа
Гъажи Гъусейнли
Еленовка
Емишанлы
Енгиже*
Ени Гъаят (Кцлар райондин)
Ени Гъаят (поселок, Хачмаз райондин)
Енилик
Ергуьж*
Жангъу (гилан Истису)
Жек хъишлах
Жуьлян
Залам*

Зарагъан*
Зерне*
Зизик
Зиндан Муругъ
Зиндан Муругъ хъишлах
Зогъаллыкъ*
Идрисахуър
Идрисуба
Икинжи Ени йол*
Илису
Испик
Исмаиллы
Калунхуър
Калунхуъруба
Камарван
Кейвенди*
Келбенд

Келентеруба
Келезейве
Кензе*
Кешхуър
Кириг
Кирк
Кировка
Кичан
Кичик эмили*
Киш (Кис)
Кузун
Кузун хъишлах
Куьгъне Хачмаз
Куьгъне Худат (Хачмаз райондин)
Куьгъне Худат (ЦӀуру Худат, ЦӀурухта - КцӀар райондин)
Куьгъне Худат Къазмаяр (КцӀар райондин)
Куьгъне Дагъар
Куьлуьллуь*
Куьрдмаши*
Куьркуьн
Куьпчал
Куьпчал хъишлах
Куьснет (Къвепеле райондин)
Куьснет (Къуба райондин)
Куьснет Къазмаяр (Къуба райондин)
Къадашуба
Къазмалар (Къах райондин)
Къаладжух (КцӀар райондин)
Къаладжух (Исмаиллы райондин)
Къалагагъ
Къалынжакъ*
Къарабулах
Къараколлугъ*
Къаражыкъ Зейд*
Къаратуба
Къаякент
Къезли
Къенерчай
Къерселе
Къефле
Къирах (Храх)
Къирахуба (Храхуба)
Къохмуг (Кумухъ)
Къошакент*
Къубахелилли*
Къуллап
Къурбанэфенди (Пирли)
Къусарчай
Къутургъан
Къучагъар
Къучагъ Къазма
Къушенже*
Къычатан
Къвепелуба
КъечӀреш (КъечӀре)
Къилагъ
Къилагъуба
Къуьхуьр
Къуьхуьруба
Юеледуьз
КӀеле Худат
КӀур
КӀуруба

Юуфуба
Лагъиж
Лакар
Лакар хъишлах
Лангу
Лаца (КцIар райондин)
Лаца (Къвепеле райондин)
Лацар хъишлах (КцIар райондин)
Лезгилер
Лекит
Лекит Куьтуьклубь
Лекит Малах
Лечет (КцIар райондин)
Лечет (Хачмаз райондин)
Лечет Къазмаяр (КцIар райондин)
Малых*
Манкъулидхуьр
Марьяна (пос.)
Мархалмеше
Махсудхуьр
Межидуба
Меликли
Мешлеш
Мешели (пос.)
Мижан
Минге*
Минехуьр
Мирзевегли*
Мирземетхуьр
Мирземет хъишлах
Мирзе хъишлах
Мугъаллы*
Мукътадир (пос.)
Муллабургъанлы*
Муллаисакълы*
Муругъуба
Мучугъ
Мучугъуба
Муъжуьгъефтеран*
Муъзефферуба*
Муършуьдуба
Муьшкьюруба
Мыхлыкъовакъ*
Набран (пос.)
Нежефхуьр
Нежефхуьруба
Нидж*
Норд (пос.)
Ортауба
Пердикъиран*
Пирал
Пирал хъишлах
Пиркъулиуба*
ПитишкIеле
Планкент
Подрат
Рушан
Сагъиллер (пос.)
Садиян*
Салагъуба
Сарубаш
Самур (пос.)
Самурчай (пос.)

Серсуре*
Селимуба
Силибан
Сирт Енгиже
Сирена (пос.)
Суважал
Суважал хъишлах
Сувар
Сулут
Султан нуха
Султан кент
Сумагъаллы
Сусай
Сусай хъишлах (Къуба райондин)
Сусай хъишлах (Хачмаз райондин)
СтIур
Тагъаруба
Тагълабиян*
Талыстан*
Талыш*
Тел
Тиржан
Тубикент*
Топ
Топчу
Тулаб
Турпах куърпуь
Турист (пос.)
ТIигъир
ТIигъируба
Узунмеше
Уштал
Уштал хъишлах
Уьзденуба
Уьнуьгъ
Уьнуьгъуба
Уьшгуьн
Уьшгуьн хъишлах
Ферзелиуба
Филфили
Ханагагъ
Хануба
Харасув
Хачмаз (Огъуз райондин)
Хачмаз хъишлах
Хелилли*
Худат
Хурай (КцIар райондин)
Хурай (Хачмаз райондин)
Хуьлуьхъ
Хуьлуьхъуба
Хуьрел
Хъимил
Хъимил Къазма
Хъимил хъишлах (Къуба райондин)
Хъимил хъишлах (Хачмаз райондин)
ЦIалагур (КцIар райондин)
ЦIалагур (Хачмаз райондин)
ЦIелегуьн
ЦIехуьл
ЦIехуьлуба
ЦIийи Дизахлы
ЦIийи СтIур (Хачмаз райондин)

Цийи Сувагил
 Цийи "Пигьиржал
 Цийихуър (Кцлар райондин)
 Цийихуър (Къвепеле райондин)
 Цийихуър (Исмаиллы райондин)
 Цийихуъруба (Хачмаз райондин)
 Цуру Целегуьн
 Чайкъовушан
 Чаччахлы
 Четкуьн
 Чипир
 Чипир хъишлах
 Чубан
 Чубукълу
 Чухур Къвепеле
 Чаклар
 Чаклар хъишлах
 Чаклар Паласа
 Чехи Дегъне*
 Чехи Муругъ
 Шабиян
 Шимал (пос.)
 Шин
 Ширвановка
 Шуллер
 Эвежугъ
 Эвежугъуба
 Элабад (Сефербине)
 Эмирван
 Эчехуър
 Эчехуъруба
 Эчехуър Паласа
 Эюбейли*
 Якъубуба
 Ялама (пос.)
 Яргун (Гъезре)
 Ясаб
 Ясабуба
 Ятахуба

Къейд: 1. Дагъустандин сиягда анжах лезгияр къилди яшамиш жезвай хуърерин тварар гъатнава. Амма лезгияр и республикадин маса миллетриз махсус са къадар хуърерани яшамиш жезва. 2. Азербайжандин сиягда лезгияр гъам къилди, гъамни маса миллетрихъ галаз санал яшамиш жезвай хуърерин тварар гъатнава. 3. Я Дагъустандин, яни Азербайжандин хуърерин сиягъра лезги члалан группадик акатзавай халкъар яшамиш жезвай хуърерин тварар гъатнавач. 4. Санлай вири хуърерин тварар къалурзавай цийи чешмеяр авачирвиляй, сиягъар тукълуърдайла 1979-1990-йисарин официалъный чешмеяр асасдиз къачунва. И карда 1975-1993-йисара Азербайжандин ва Дагъустандин 480 къван лезги хуърера къекъвена, жува къватлай материаларни бакара атана. 5. Са къадар хуърерал лезги тварар аламач, гъавиляй абурун гилан тварар хъенва. 6. Скобкайра са бязи хуърерин къвед лагъай тварар, гъи райондик акатзаватла, гъакни поселок тирди къалурнава. 7. Азербайжандин сиягда чпин тварар гъатнавай 20-далай виниз лезги хуърерин агъалияр алай вахтунда лезгидалди рахазмач: Алпан, Амсар, Куьпчал, Юеледуьз. Къечлреш, Сусай, Узунмеше, Зизик, Испик, Илису ва мсб. Къечреш хуъруьз абурун къуншияр тир Хъимил хуъруьн агъалийри Къечре лугъуда. Им чи "къеч" (чепедикай раснавай чехи getle) гафунилай къачунвай твар я. И фикир археологиядин материалрини тестикъарзава. 1980-йисуз археологрис Къечрешиз мукъва чкадай VII асирдиз талукъ чепедин къадим къечер, кварар ва гичинар жагъана. 8. Лезгияр маса миллетрихъ галаз санал яшамиш жезвай хуърерин тварар хсуси лишандалди ганва. Профессор Р.И.Гъайдарова тукълуърнавай сиягда Дагъустандин 212, Азербайжандин 119 хуъруьн тварар гъатнаватла (Килиг: Р.И.Гъайдаров. Введение в лезгинскую ономастику. Махачкала, 1996. Ч. 88-91.), чи сиягда Дагъустандин 232, Азербайжандин 344 хуъруьн тварар гъатнава. Санлай къачурла, Р.И.Гъайдарован сиягда чи 245 хуъруьн тварар къалурнавач. Филологиядин илимрин доктор Ш.М.Саадиева вичин сиягда Азербайжандин лезгияр яшамиш жезвай 136 хуъруьн тварар къейд авунва. Алимди и сиягда 208 хуъруьн тварар къалурнавач. Санлай и авторрин сиягъра 200-

далай виниз лезги хуьрерин тварар гьат тавун тажуб жедай кар я. Тажуб жедай мад са кар ава. И члалан алимрикай Р.И.Гьайдарова, С.М.Мирзеханова, Гь.РРамалданова, С.А.Селимова ва масабурюкьван мектебар патал чапдай акъуднавай учебникра Азербайжанда лезгийр анжах Къуба, Кцлар, Хачмаз, Кьвепеле, Огъуз, Исмаиллы районра ва Баку шегьерда яшамиш жезвайди кьейд авунва. Им эсиллагъ дуьзгун фикир туш. Азербайжанда винидихъ тварар кунвай районрилай гьейри лезгийр Агъсу, Агъдаш, Шеки, Шемкир, Гуйчай, Шамахи ва маса районрани яшамиш жезва. Идалай гьейри Баку, Сумгаит, Генже, Шамахи, Девечи, Сиязан, Къуба, Кцлар, Хачмаз, Худат, Агъдаш, Гуйчай, Къазимамед, Шеки, Къах ва маса шегьеррани агъзурралди лезгийр яшамиш жезва. Гележегда учебникар туькьурдайла и делилар асасдиз кьачун герек я.

Архивдин материалра кьалурнавайвал, 1897-йисуз Дагъустандин Куьре округда 140 хуьр, Самур округда 90 хуьр авай. Вири санлай 230 хуьр. 1917-1920-йисарин чешмейрай малум жезвайвал, а члавуз Азербайжанда лезги хуьрерин кьадар 284-дав агакьзавай. Амма чешмейра Дагъустандинни Азербайжандин 16 лезги хуьруьн тварар гьатнавач. Гьабурни гьисабдик кутуртла, виш йис инлай вилик Куьре ва Къуба пата чахъ 530 хуьр авай. XX асирда чи чилерал са кьадар цийи хуьрер арадиз атанатлани, 1966-йисан залзаладикай Дагъустандин 70-далай виниз лезги хуьрер чклана. (Килиг: Абдулбари Магьмудов. Залзала. Магьачкъала, 1996.). Шумудни са хуьрер арандиз куьч хьана. Са шумуд хуьруь санал са цийи хуьр арадиз гьана. Гьа икI чи хуьрерин кьадар кьалурзавай рекъемарни дегиш хьана. Гьавилай виш йис инлай виликан рекъемринни гилан рекъемрин арада са акъван фарк авач.

Лезги хуьрер Дагъустанда ва Азербайжанда хьиз, постсовет макандин маса республикайрани ава. Урусатдин чара-чара вилятра, Кьиргизистанда, Узбекистанда, Туьркменистанда, Къазахстанда ва маса чкайра авай са кьадар лезги хуьрерин агъалияр Совет Гьукумат чклайдалай гуьгьуьниз анрай куьч хьана. Цудралди лезги хуьрерин тварар советрин сиягьрик акатнавачирди гила ашкара жезва. 3 миллионни 700 агъзурдав агакьна лезгийр яшамиш жезвай Советрин уьлкведа чи кьадар са шумудра тимиларнай. Туьркияда, Афгъанистанда, Гьиндистанда, Пакистанда, Иранда, Германияда ва маса уьлквейра лезги хуьрер авайди чакай чуйнуьхарнай. Алай вахтунда дуьньядин 40 кьван уьлкведа са шумуд миллион лезгийр яшамиш жезвайдини халкьдин вири кьатариз чизвач. Гьавилай чна чи пункьил вири патарихъай, авайвал чирун патал лезгийр яшамиш жезвай маса уьлквейрани ахтармишунар кьиле тухвана кланзава.

Мад са месэла. Лезги ономастикадин кьакъудиз тежедай пай хьиз, лезги члалан группадик акатзавай халкьарин ономастикани чирна кланзава. Эхиримжи йисара чна кьиле тухвай ахтармишунрихъ авсиятда Азербайжандин лезги халкьарин хуьрерикай агъадихъ галай малуматар гуз жеда. Исятда и республикада лезгийрихъ галаз санал лезги члалан группадик акатзавай халкьарикай будугъар, кьйрицлар, хинелугъар, гьапутар, жекар, эликар, удиар, цлахурар, рутуларни яшамиш жезва.

Абурукай рутуларихъ кьилди хуьрер авач.

Тарихдин чешмейрай аквазвайвал, и халкьарин гзаф хуьрер XIX асирда арадал атанай. XIX асирдал кьведалди абурухъ агъадихъ галай тарихдин хуьрер авай:

Хиналугъ
Будугъ
КьйрицI
КьйрицI Дегъне
Гьапут
Жек
Элик
Нидж

1886-йисан статистикадин малуматра кьалурнавайвал, Елизаветполь губернияда 1521, Баку губернияда 1078 гьапут авай. Хиналугъ хуьре 2167, Будугъ хуьре 2625, КьйрицI хуьре 2027, Гьапут хуьре 200, Жек хуьре 7403, Элик хуьре 178, Нидж хуьре ва адан патав гвай чкайра 5000 кас кьван агъалияр яшамиш жезвай. (Килиг: Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., Тифлис, 1893.)

XIX асирдин 30-40-йисарилай кьил кутуна гьапутар, будугъар ва кьйрицлар чпин тарихдин хуьрерай Муьшкуьр ва Шабран магьалрин, Гуйчай ва Шамахи уездрин чилерал куьч хьана. Абуру гьам Къубада, гьамни и магьалра ва уездра цийи хуьрер кутуна. 60-70 йис алатайла и лезги халкьарихъ Азербайжанда цудралди хуьрер авай.

XIX виш йисан эхирриз талуьк чешмейра чпин тварар гьатнавай Азербайжандин гьапут, будугъ, кьйрицI ва цлахур хуьрерин тварар

ГЬАПУТРИН ХУЬРЕР

Гьапут
Дагъ Гьапут
Диршалы Гьапут

Ибрагъим Гъапут
Къарадагъ Гъапут
Гъапут Меликли
Гъапут Имамлы
ГъапутКуьрд
Гъапут Муллаисакъ
Гъапут Гъажигъатемли
Ших Гъапут
Чехи Гъапут
Гъвечли Гъапут
Вини Гъапут

БУДУГЪРИН ХУЪРЕР

Будугъ
Къарадагъ Будугъ
Будугъ л у
Агъязи Будугъ (Азизуба)
Будугъ л у Велиуба
Къырхларуба
Рамазан хъишлах
Къасумтала хъишлах
Къаракъыз
Къаракъыз хъишлах
Гъуне Будугъ (Къарабулах)
Далыкъая

КЪИРИЦІРИН ХУЪРЕР

Къириці (Дагъ Къириці)
Къириці Дегъне
Хаспулатуба
Якъубуба
Муъзефферуба
Агъмедуба
Ферзалиуба
Гъатемуба
Регъимуба

Давудуба
Исбатуба
Пал чуху ба
Нагъиуба
Узунуба
Шерифуба
Манжируба
Чухуруба
Гъажиисауба
Сабируба
Гъажиагъмедуба
Менжеруба
Машиуба
Агъауба
Аслану ба
Тиканлыуба
Ханлухуба

П.В.Котляревскийди малумат гузвайвал, XIX асирдин 80-йисарал къведалди лезгийрин Муъшкур магъалда къирицірин 61 уба арадал атанай. И убайра 6137 кас яшамиш жезвай. (Килиг: I). Котляревский П.В. Экономический быт государственных крестьян северной части Кубинского уезда. Материалы т.И, ч.И. Тифлис, 1886; 2). Сборник сведений о Кавказе. т.V. Тифлис, 1879.)

ЦІАХУРРИН ХУЪРЕР

Къум
Жыных
Мухах (вини пад)
Тала
Амбарчай
Эмиржанлы
Вини Тала
Дул усу ба
Агъчай
Агъа Малах
Вини Малах
Сускент
Эзгилли
Чинарлы
Къасс
Къаракчай
Жимжимах
Мамрух
Къалал
Гуъзпарах
Сабунчу

Цахурар гъакіни гилан Къах райондин Илису ва Сарыбаш, Закъатала райондин Сувагил ва Мешлеш хуьрера лезгийрихъ галаз санал яшамиш жезвай. 1886-йисан статистикадин малуматда Азербайжанда яшамиш жезвай цахуррин къадар 2 агъзур кас, 1897-йисан малуматда 7,4 агъзур кас тирди къалурнава. А чаван чешмейра са бязи лезги хуьрер цахур хуьрер хъиз къалурнава. Месела, 1897-йисал къедалди анжах лезгийр яшамиш хъайи Тала, Вини Тала, Агъа Малах, Вини Малах, Кас халис лезги хуьрер я. Эхиримжидан твар чешмейра "Гас", "Къасс" хъизни къалурнава. Алай девирдин статистикадин малуматрив гекъигайтла, Азербайжанда 15 агъзурдав агакъна цахурар яшамиш жезва. 1989-йисан малуматра и рекъем 13,3 агъзур я. Акі акъатзава хъи, 1897-1989-йисара, яни 92 йисан къене цахуррин къадар анжах 5,9 агъзур кас артухъанва. Им гъакъикъатдив каъадай рекъем туш ва цахуррин къадар статистикада къалурнава йдалай са шумуд агъзур артух я. Чешмейра гъатнавай малуматар анализ авуртла, и кар мадни хъсандиз къатлуниз жеда. (Килиг: 1) Закатальский округ. Свод статистических данных извлеченных из посемейных списков населения Кавказа. Тифлис, 1887; 2) О национальном составе населения Азербайджанской ССР (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.) Баку, 1990). XIX виш йисан эхирриз талукъ са бязи чешмейра жекар Къубадилай гъейри Нуха, Эреш ва Гуьйчай уездрани гъапутрихъ галаз санал яшамиш жезвайди къалурнава. И уездра санлай жекрин ва гъапутрин къадар 3027 кас, Къуба уездда 4899 кас тирди къейд авунва. (Сборник сведений о Кавказе, т. VII. Тифлис, 1880, ч. 24.) Алупандин девирда чпихъ къилди вилаят хъайи удинар XIX асирда Нуха уезддин са шумуд хуьре яшамиш жезвай.

УДИНАР ЯШАМИШ ХЪАЙИ ХУЬРЕР

Нидж
Варташен
Варданлы
Мирзебейли
Султан нуха
Кирзан
Джоурлу
Малых
Еникент

Французрин твар-ван авай къелемэгъли Александр Дюмади малумат гайивал, XIX вийш йисан эхирра удинар анжах къе хуьре яшамиш жезвай ва абурун къадар 3 агъзур кас тир. Алай вахтунда удинар Къевепеле райондин Нидж хуьре ва Огъуз (виликан Варташен) райондин меркезда яшамиш жезва. 1992-йисуз Къевепеле районда 5241 удин авай. Абурукай 4465 кас Ниджхуьруьн агъалияр тир. Огъузда удинрин къадар 70 кас тир. (Жавадов Къ.Ж., Гуьсейнов РА. Удинар (азербайжан члалалди). Баку, 1996. ч. 82.) Исятда Азербайжанда XIX асирда гъапутар, будугъар, къирицлар, цахурар яшамиш хъайи хуьрерин

са пай амач. Са бязи хуърер чклана арадай акъатнава ва абурун тварар ойконимрин пассив фондуни сиягда гъатнава. Са къадар хуърерин тварар дегиш хъанва.

Гъапутрин винидихъ тварар къур 14 хуъруйкай анжах 5 ама. Къубада Гъапут, Хачмаза Ших Гъапут, Исмаиллы районда Гъапутлу, Гъажигъатемли ва Муллаисакълы хуърер.

Будугъринни гзаф хуърер амач. 1837-йисуз Къуба уезддин Будугъ магъалдик 19 хуър акатзавай.

Абурукай 12 будугърин хуърер тир. Гила и хуърерикай 3 ама. Къубада Будугъ хуър, Хачмаза Къарадагъ Будугъ ва Агъязы Будугъ хуърер.

Цахуррин 21 хуъруйкай алай вахтунда 19 ама. Къах районда абурун Къум, Лекит, Амбарчай, Эмиржан, Агъчай, Сускент, Чинарлы, Лекит Малах, Закъатала районда Мухах (вини пад), Сабунчу, Къасс, Али Бай-рамлы, Къалал, Гуъзпарах, Мамрух, Алескер, Агъдам Къалал, Жимжимах хуърер ава. Идалай гъейри абур Къах райондин Илису, Сарыбаш, Зерне ва Закъатала райондин Мешлеш, Цийи Сувагил хуърера лезгийрихъ галаз санал яшамиш жезва.

Къирицрал гъалтайла П.В.Котляревскийди XIX виш йисан эхирра абурухъ 61 уба авайди къалурнава. Амма чешмейра и убайрин тварар вири гъатнавач. Къирицл ва Къирицл Дегъне хуърер, гъакни 61 уба фикирда къуртла, XX асирдал къведалди къирицрихъ 63 хуър хъунухъ герек я. Амма алай вахтунда Къуба ва Хачмаз районра абурун 30 къван хуърер ама.

Удинар XIX виш йисан эхирралди 9 хуъре яшамиш жезвайтла, гила абур анжах са хуъре ва Огъуз райондин меркезда яшамиш жезва. Абурун 3 хуъруйн твар ойконимрин пассив фондуни сиягда гъатнава. Амай хуърера лагъайтла, маса халкъар яшамиш жезва.

Хиналугъар, жекар ва эликар чпин Хиналугъ, Жек, Эликтварар алай хуърера яшамиш жезва.

Делилрай аквазвайвал, XIX виш йисан эхирра винидихъ тварар къур халкъарихъ Азербайжанда санлай 122 хуър авай. Алай вахтунда абурукай 61 хуър ама. Лезги халкъарикай са бязибуру чпин хуърер гадарайвал, гила хайи члални гадарзава. Месела, будугъви алим, тарихдин илимрин доктор, профессор Вакъиф Пириева вичин 1994-йисуз Бакуда азербайжан члалалди чапдай акъудай "Будугъ ва будугъвияр" ктабда кхъизвайвал, Азербайжанда яшамиш жезвай 15 агъзур будугъвидикай 12 агъзур касдиз вичин дидед члал чизмач.

Алай девирдин са бязи алимри чи халкъарин къилел атай мусибатар гъакъикъатдив къадайвал къелемдиз къачун тийиз, и вакъийриз маса жуъредин рангар гузва. Будугъар, къирицлар, хиналугъар, гъапутар, жекар, эликар хътин лезги халкъарал "Шагъ дагъдин халкъар" твар илитла, абур чавай къакъудиз кланзавай са бязи ксари гила къасухдай чи тарихар члурзава. Лезги халкъдин тарихдикай хабар авачир ихътин ксари гуя XIX асирдиз талуку са бязи чешмейра а чаван авторри будугърин ва къирицрин са къадар хуърер лезги хуърер хъиз къелемдиз ганва лугъузва. Гъибур я а хуърер? Бес чна винидихъ къалурнавай а халкъарин хуърерин тварар гъа XIX виш йисан чешмейрай жагъурна къейд авунвайбур тушни? Лезги халкъарин араяр ягъиз алахъзавай ихътин ксариз атлай жаваб гун патал чи ойконимрихъ гелкъведайла тек са лезгийрин ваъ, вири лезги халкъарин ойконимар ахтармишна кланзава.

Муъзеффер МЕЛИКМАМЕДОВ. 2005-2006-йисар.